

Njemačko-italijanske suprotnosti oko Bosne i Hercegovine u svjetlu okupacije 1941. godine

Rafael Brčić

Problem njemačko-italijanskih suprotnosti oko Bosne i Hercegovine u svjetlu okupacije 1941. godine samo je jedno u nizu pitanja koja ulaze u sklop okupacionih sistema. Ali, svakako, najvažnije, bez čijeg sagledavanja nije uopšte moguća istorijska obrada 1941. godine.

Ovom pitanju, kako za čitav ratni period (1941—1945), tako ni za 1941. jugoslovenska historiografija nije posvetila gotovo nikakvu pažnju. Nijedna studija ni veći članak do danas nije objavljen. Taj nedostatak nužno je upućivao na traganje za fragmetarnim podacima u veoma brojnoj i raznovrsnoj domaćoj i stranoj literaturi u kojoj su u špici druga pitanja.

Konsultovanje i takve literature bilo je od velike koristi, pored ostalog, i zbog toga što je ona upućivala na bližu izvornu građu i uticala na dimenzioniranje nekih pitanja koja ulaze u sklop ove materije. Osim toga, važno je napomenuti da se selekcionisana literatura (oko 80 bibliografskih jedinica monografija, studija i članaka) uglavnom odnosi na čitav ratni period ili samo na jedan detalj koji je u vezi sa pitanjem koje se ovom prilikom razmatra, a redovno na cijelu tzv. »Nezavisnu Državu Hrvatsku«. Izuzetak su ona domaća historiografska djela posvećena 1941. godini u kojima se u posebnim poglavljima daje prikaz situacije i razvoj događaja u Bosni i Hercegovini izdvojeno. Kako ni u tim djelima okupacioni sistem nije u prvom planu, to su i ti podaci samo fragmentarni.

U obradi ovog problema bilo je više poteškoća od kojih ću spomenuti samo najvažnije. Na prvom mjestu tu je, svakako, činjenica da ni okupacioni sistem u Jugoslaviji u cjelini još nije obrađen. To, uostalom, i nije bilo moguće kad se zna da za neke krajeve (Crna Gora i Bosna i Hercegovina) o tome još ništa nije napisano.

Pored knjige: *Les System d' Occupation en Yougoslavie 1941—1945*, Beograd, 1963, u kojoj su objavljeni radovi jugoslovenskih istoričara o okupacionim sistemima u pojedinim krajevima i zemljama Jugoslavije, od kojih su neki učestvovali i kao referenti na kongresu istoričara Po-

kreta otpora u evropskim zemljama, septembra 1963. g. u Karlovim Varima u ČSSR,¹⁾ — o okupacionim sistemima odnosno o problematici koja je u uskoj vezi s okupacijom, pisali su mnogi domaći i inostrani autori i pisci.²⁾

U svim tim radovima, manje ili više, nalazimo podataka i o njemačko-italijanskim suprotnostima, ali se oni, uglavnom, odnose na cijelu NDH, a tek djelimično na Bosnu i Hercegovinu. U njima se najčešće govori o položaju NDH u sklopu osovinske politike, dok značaj Bosne i Hercegovine za Nijemce i Italijane nije istaknut; ne vidi se kakve metode i mjere okupatori primjenjuju za očuvanje svojih interesa u BiH; nije do kraja osvijetljena pozadina tih suprotnosti i njihov razvojni proces, nije istaknut ni značaj Bosne i Hercegovine za NDH i ustašku politiku itd.

Iako brojna, treba istaći da djela inostrane literature, korištena u obradi ovog pitanja, nemaju karakter monografija o NDH, već prije svega razmatraju pojedina pitanja iz njenog okvira.³⁾ (Odnosi se na lite-

¹⁾ Tu su objavljeni sljedeći radovi: Tone Ferenc: *Les System d'Occupation des Nazis en Slovenie*; Franjo Tuđman: *The Independent State of Croatia as an Instrument of the Policy of the Occupation Powers in Yugoslavia, and the People's Liberation Movement in Croatia from 1941—1945*; Isti autor: *Occupation System and the Growth of the People's Liberation War and the Socialist Revolution in Yugoslavia 1941—1945* (oba ova priloza Franjo Tuđman je posebno objavio u knjizi pod naslovom: *Okupacija i revolucija*, Zagreb 1963); Jcsip Mirnić: *Vengerski režim okupacije u Jugoslaviji*; Mihajlo Apostolski, Aleksandar Hristov, Rastislav Terzioski; *Položenije okupiranoj Makedoniji vo vremena vtoroj mirovoj vojni (1941—1944)*; Dragovan Šepić: *La politique Italienne d'Occupation en Dalmatie 1941—1943*.

²⁾ Jovan Marjanović: *Ekonomska politika nemačkih okupatora u Jugoslaviji 1941—1945*. (S posebnim osvrtom na nemačku politiku u Srbiji i Banatu), »JIC«, 4, 1963, str. 73—97; Mišo Leković: *Neki aspekti italijansko-ustaških odnosa i njihov odraz na operacije NOV i POJ*, »JIC«, 4, 1965, str. 56—83; Vojmir Kljaković: *Njemačko-italijanske nesuglasice oko Jugoslavije 1941—1945*, *Jugoslovenska revija za međunarodno pravo*, 2, Beograd, 1961; Bogdan Krizman: *Odnosi Jugoslavije s Njemačkom i Italijom 1937—1941*, *Historijski zbornik povijesnog društva Hrvatske*, XVII, 1964, str. 227—257; Bogdan Krizman: *Pavelićev dolazak u Zagreb*, *Zbornik Historijskog instituta Slavonije*, 1, 1963, str. 133—223; Z. Krnić; S. Ljubljanić, C. Tomljenović: *Neki podaci o organizaciji i radu Njemačke narodne skupine u NDH*, *Zbornik Historijskog instituta Slavonije*, 1, 1963, str. 7—77; Zdravko Krnić: *O iseljavanju pripadnika Njemačke narodne skupine (Volksdeutschera) iz NDH za vrijeme II svjetskog rata*, *Zbornik Historijskog instituta Slavonije*, 4, 1966, str. 73—88; Andrija-Ljubomir Lisac: *Deportacije Srba iz Hrvatske 1941*, *Historijski zbornik Povijesnog društva Hrvatske*, IX, broj 1—4, Zagreb, 1956, str. 125—145; Vražalić Ešref: *Kapitulacija Jugoslavije i njena okupacija 1941*. (Neobjavljena doktorska disertacija), Biblioteka Pravnog fakulteta u Beogradu i dr.

³⁾ *Dnevnik grofa Čana*, Zagreb, 1948; *Tajni arhivi grofa Čana 1936—1942*, Zagreb, 1952; Branko Lazić: *Titov pokret i režim u Jugoslaviji 1941—1945*, Minhen, 1946; Petar Pekić: *Postanak NDH. Borba za njeno oslobođenje i za unutrašnje ustrojstvo*, Zagreb, 1942; Mario Roata: *Rat na Balkanu*, »Vojno delo«, Beograd, 1962; *Tajna pisma Hitler—Musolini (1941—1943)*, Zagreb, 1953; Ladislaus Hory, Martin Broczak: *Der Kroatische Ustascha Staat 1941—1945*, Stuttgart, 1964; Vjekoslav Vrančić: *Urota protiv Hrvatske*, Zagreb 1943; Živko Topalović: *Pokreti narodnog otpora u Jugoslaviji 1941—1945*, Pariz, 1958; Konstatin Fatich: *The War we lost*, New York, 1948; Eugen-Dido Kvaternik: *Ustaška emigracija u Italiji i 10. Travnja 1941. Jedan prilog našoj najnovijoj povjesti*, *Hrvatska Revija Buenos Aires*, 1953, god. II, sv. 3; Eugen-Dido Kvaternik: *Još nešto o Rimskim ugovorima*, *Hrvatska Revija*, Buenos Aires, 1953, sv. 3; Edo Bulat: *Pregovori u Ljubljani*, *Hrvatska misao*, Buenos Aires, 1958, sv. 24; Stjepan Perić: *Preludij Rimskom ugovoru*, *Sloboda*, Buenos Aires, 1960, I, br. 1 i dr.

raturu stranih autora i jugoslovenske političke emigracije svih vrsta.) Izuzetak je knjiga L. Hory-a i M. Broczat-a: **Der Kroatische Ustascha Staat 1941—1945**, koja je za naš problem veoma interesantna, pa njoj kao do sada jedinoj kompleksnoj monografiji NDH, bez obzira na njene slabosti, treba posvetiti nešto više pažnje.

Autori ove knjige su saradnici Instituta za savremenu istoriju u Minhenu, a poznati su našim istoričarima po svojim radovima o Rumuniji i Čehoslovačkoj u drugom svjetskom ratu. Od 1941—1944. L. Hory je boravio u Beogradu, u grupi za vezu mađarskog generalštaba sa Vojnim zapovjednikom Srbije, na dužnosti atašea za trgovinu, odnosno za štampu,* ovaj boravak on je iskoristio za prikupljanje diplomatskih obavještenja i podataka o NDH. Na osnovu toga i svojih sjećanja, napisao je obimniji rad **Ustaška imperija**, koji Institut u Minhenu nije objavio, već je tu cijelu stvar povjerio M. Broczat-u da je preradi i dopuni građom iz arhiva SR Njemačke i podacima iz literature koja mu se učini vjerodostojnom. Tako je nastala ova knjiga kao zajedničko djelo obadva autora.

Brocat, razumljivo, nije se koristio izvorima Postdamskog arhiva, dok je gotovo sasvim zapostavio arhivsku građu na italijanskom i srpsko-hrvatskom jeziku. Zbog toga se u ovoj knjizi odnosi između NDH i Italije ne prate dalje od ljeta 1941. godine. Dalje je važno upozoriti da su autori ove knjige razvitak i karakter NOP-a ocijenili onako kako to odgovara njihovim klasnim i političkim pozicijama, tj. netačno, jer su zanemarili literaturu na srpskohrvatskom jeziku, za koju kažu da je kontraverzna, jer potiče od »jugoslovenske titoističke strane«, odnosno od »hrvatske nacionalističke emigracije«.

Za obradu ovog pitanja izvorna građa je veoma brojna. Ali put do konsultovanja primarnih istorijskih izvora još uvijek je otežan, s obzirom da je građa nesređena, poneka nepristupačna i što neki dokumenti najčešće nisu odraz stvarnog stanja događaja iz vremena njihovog nastanka. Najveća poteškoća je u tome što sve građe nema u zemlji, pa sam bio prinuđen da se nekim značajnim podacima koristim posrednim putem.

Pored objavljene građe NOR-a i ustaško-domobranskih dokumenata u Zborniku dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda koju je izdao Vojnoistorijski institut u Beogradu, koristio sam se i neobjavljenom građom NDH, zatim njemačkom, italijanskom i četničkom u arhivi Vojnoistorijskog instituta i arhivima u Sarajevu, Beogradu i Zagrebu, kao i nekim elaboratima koji imaju važnost izvora prvog reda.⁴⁾

Najvažnijim izvorom: **Errinnerungen an die Tätigkeit als Bevollmächtigter deutscher General in Kroatien 1941—1945**, Edmunda Glaise von Horstenaua, koji se čuva u Bečkom državnom arhivu nisam se mogao koristiti, izuzev nekim njegovim pismima koje navodi E. Wishaupt. Zbog toga neka pitanja, vjerujem, neće biti do kraja osvijetljena, što je

⁴⁾ Ernest Wishaupt: **Borbe protiv ustaničkog pokreta u Jugoslaviji**, Arhiv Vojnoistorijskog instituta, k. 70a /VI, br. reg. 19/ 1; Branimir Altgayer: **O njemačkoj narodnoj skupini**, A. VII, k. 40-II, br. reg. 1/9; Zapisnik o saslušanju Franz-a Neuchausena, A. VII, Fond Vojni sudovi, predmet F. Neuchausen i dr.

uostalom, i nemoguće, jer se njemačko-italijanske suprotnosti ni problemski a ni vremenski ne iscrpljuju u 1941. godini.

Njemačko-italijanske suprotnosti oko Bosne i Hercegovine u 1941. godini, svakako, nisu izolovana pojava. One imaju svoju dublju istorijsku pozadinu i šire okvire. Ishodište im se nalazi u međusobnim odnosima Hitlera i Musolinija u borbi podjele interesnih sfera na Sredozemlju i na Balkanu. Zbog toga u razmatranju tih suprotnosti na tlu Bosne i Hercegovine, valja najprije dati i najosnovniji njihov pregled na širem planu.

I

Njemačko-italijanske suprotnosti u Jugoslaviji do 27. marta 1941. g.

Krajem oktobra 1936. godine potpisan je pakt o fašističkoj osovini Berlin—Rim, koji je bio uperen protiv Kominterne, zbog čega se taj pakt naziva i Antikomiterna pakt. U okviru pregovora za njegovo sklapanje Hitler je uvjeravao Musolinija da Njemačka nije zainteresovana za jug Evrope i Sredozemlje i da u cijelom tom bazenu Italiji pripada povlašten položaj. Međutim, Hitler nikada nije imao namjeru da to potpuno prepusti Musoliniju. Zaokupljen u to vrijeme planovima za rušenje »versajskih« granica na rijeci Rajni, u srednjoj i istočnoj Evropi, nastojao je da se osigura s balkanske strane pa je gurao Musolinija da se približi Jugoslaviji.

Na toj osnovi, potpisan je 26. marta 1937. godine sporazum o prijateljstvu između Jugoslavije i Italije, tzv. »Beogradski sporazum«, kojim su se obje strane, pored ostalog, obavezale »da na svojim teritorijama neće pomagati nikakvu aktivnost koja bi bila uperena protiv teritorijalnog integriteta ili postojećeg poretka druge ugovorne strane, ili koja bi bila takve prirode da bi štetila prijateljskim odnosima između dviju država.«⁵⁾

Italiji je sporazum s Jugoslavijom bio potreban zbog sve veće moći Njemačke i bojazni od njene ekspanzije prema Trstu i jugoistočnoj Evropi, jer je to remetilo njene planove osvajanja pozicija ne samo na Balkanu već i u Podunavlju.⁶⁾

Kolika je bojazan na italijanskoj strani bila zbog brzog snaženja Njemačke, najbolje se vidi iz riječi italijanskog ministra inostranih poslova grofa Čana, koji je u toku pregovora izjavio jugoslovenskom predstavniku Subotiću: »Njemačka nije samo opasan protivnik za neprijatelja nego i težak prijatelj za saveznika, zbog čega će savez Italije i Jugoslavije ojačati njihov položaj prema Njemačkoj u saradnji s njom.«⁷⁾ Inače, ugovorna obaveza ranije citirana koja je sadržana u četvrtom članu bila je dopunjena specijalnom izjavom ministra Čana. Njome se je Italija izričito obavezala da zabrani svaku djelatnost uperenu protiv teritorijalnog integriteta Jugoslavije, da internira Pavelića i druge ustaške vođe, da spriječi svaku njihovu aktivnost i onemogućiti dodir s ljudima iz zemlje, da pripadnike tih organizacija deportira u

⁵⁾ J. B. Hoptner, *Yugoslavia in Crisis 1934—1941*, New York—London, 1962, strana 73.

⁶⁾ Franjo Tuđman: *Okupacija i revolucija*, Zagreb 1963, str. 23.

⁷⁾ J. B. Hoptner, isto, str. 67.

italijanske kolonije ili internira i konfinira, da obavijesti jugoslovensku policiju o imenima onih koji žele da se vrate u Jugoslaviju i da primi jednog jugoslovenskog policijskog službenika radi kontakta s italijanskom policijom za sprovođenje toga dogovora.⁸⁾

Dok se jugoslovenska vlada na čelu sa Stojadinovićem zavaravala da je sporazumom s Italijom postigla trajnije poboljšanje odnosa,⁹⁾ Musolini je taj ugovor smatrao samo taktičkim potezom, i nije odustajao od svojih planova ekspanzije na Balkan.

Prije sporazuma s Italijom knez Pavle i Stojadinović sklopili su pakt o vječnom prijateljstvu s Bugarskom (24. 1. 1937), a četiri godine kasnije (12. 12. 1940) knez Pavle i Dragiša Cvetković s Mađarskom. Ugovori o prijateljstvu sa zemljama koje su do tada vodile revanšističku politiku prema Jugoslaviji i potpomagale separatističke pokrete za njeno razbijanje, značili su samo formalno učvršćenje međunarodnog položaja Jugoslavije. Tim je ugovorima, naime, jugoslovenska vlada potkopala Balkanski savez i Malu antantu i Jugoslaviju izbacila iz kolosijeka one politike i iz onih saveza na koje se ona dotada oslanjala.¹⁰⁾

Vanjska politika jugoslovenske vlade, koja se trudila da uspostavi što bolje odnose s fašističkim silama i koja se nije protivila Anšlusu Austrije i razbijanju Čehoslovačke, izazvala je veliko nezadovoljstvo antifašističkih i demokratskih snaga u zemlji.

U takvoj konstelaciji međunarodnih odnosa i unutrašnjih trvenja, krajem 1938. i na početku 1939. godine, postalo je vrlo aktuelno »hrvatsko pitanje«. Najprije se vode razgovori između Mačeka i predstavnika Stojadinovićeve vlade, koji, kao što je poznato, nisu doveli ni do kakvog rezultata. Maček zbog toga krajem 1938. i početkom 1939. godine preko svojih emisara — ing. Karnelutija i grofa Bombelesa održava tajne kontakte s grofom Čanom nastojeći da dobije podršku Italije za stvaranje samostalne Hrvatske u savezu ili u personalnoj uniji s Italijom. Mačekovi emisari su čak uspjeli da od Italije dobiju i novčanu pomoć u iznosu od dvadeset miliona dinara.¹¹⁾ Ali od toga na kraju nije bilo ništa, jer je Maček računao da će poslije pada Stojadinovićeve vlade imati povoljnije izgleda na sporazum.

Međutim, što se više otezalo s potpisivanjem sporazuma za rješenje »hrvatskog pitanja«, vođstvo HSS-a pokušalo je da uspostavi dodir i s njemačkom vladom.¹²⁾ Kad se za to saznalo u Italiji, Čano je u ime Musolinija tražio razjašnjenje, stavivši Nijemcima do znanja da je Italija potpomagala hrvatski autonomistički pokret i prije potpisivanja sporazuma s Jugoslavijom. U odgovoru Ribentrop je uvjeravao italijansku vladu da je Italija nadležna za politiku Osovine u svim pitanjima sredo zemlja i da Jugoslavija stoprocentno ulazi u interesnu sferu Italije, a da Njemačka tu ima samo ekonomske interese.¹³⁾

⁸⁾ J. B. Hoptner, isto, str. 73.

⁹⁾ Ugovor je potpisan na deset godina.

¹⁰⁾ Franjo Tudman, n. d., str. 24.

¹¹⁾ **Dnevnik grofa Čana**, Zagreb, 1948, str. 48—49, 53, 59, 78—83.

¹²⁾ Na početku 1939. godine pokušali su prof. Lj. Tomašić i dr T. Jančiković uspostaviti vezu s njem. služ. krugovima, ali bez ikakvog uspjeha. (J. Jareb, **Polja stoljeća hrvatske politike**, Buenos Aires, 1960, str. 63).

¹³⁾ **Tajni arhivi grofa Čana**, str. 289—290.

U toj diplomatskoj borbi Italijani su se pribojavali da Nijemci, raspadom Čehoslovačke i stvaranjem Slovačke države, ne daju podstreka autonomističkom pokretu u Hrvatskoj i da ne iskoriste Mačeka, da pod okriljem Nijemaca, pokuša, poput Tiso-a u Slovačkoj, ostvariti nezavisnost Hrvatske. Na taj bi način Nijemci izbili na Jadran, što je bilo apsolutno neprihvatljivo za Italiju.¹⁴⁾

Nijemci su morali uložiti mnogo truda da ubijede Italijane da su to izmišljene priče i da niukom slučaju Njemačka na Balkanu neće preduzimati ništa što bi narušilo italijanske interese. Otišlo se tako daleko da je ministarstvo vanjskih poslova Rajha moralo uputiti cirkularno pismo svim ministrima i predstavništvima u inostranstvu da ubuduće, u interesu njemačko-italijanskih odnosa, ne smiju održavati nikakve veze s hrvatskim organizacijama.¹⁵⁾

Na unutrašnjem planu, pregovori između Cvetkovića, kao mandatora kraljevskog namjesništva, i Mačeka, u ime vodstva HSS-a, koji su otpočeli 3. aprila 1939. godine u Zagrebu, uspješno su se razvijali, tako da su 26. avgusta iste godine završeni potpisivanjem sporazuma o rješenju »hrvatskog pitanja« na taj način što je osnovana Banovina Hrvatska i formirana nova Cvetković—Mačekova vlada. Bio je to, u stvari, sporazum između vodećih vrhova srpske i hrvatske buržoazije o podjeli vlasti, dok u pogledu neriješenog hrvatskog pitanja, odnosno nacionalnog pitanja u Jugoslaviji taj sporazum nije donio prihvatljiva rješenja za najšire narodne mase niti je nacionalno pitanje bilo skinuto s dnevnog reda. Naprotiv, ono je i dalje ostalo otvoreno.

I dok su predstavnici hrvatske buržoazije smatrali da su postigli određene rezultate, jer su pored Banovine Hrvatske, koja je u državno-pravnom pogledu ostvarila neku samostalnost, dobili i pravo učešća u centralnoj vladi, dotle su frankovačko-ustaški elementi u Hrvatskoj napadali sporazum kao izdaju hrvatskih nacionalnih interesa, ali su u isto vrijeme nastojali da formiranje Banovine iskoriste kao prvi korak i sredstvo za stvaranje velike samostalne i nezavisne hrvatske države.

Njemačka i Italija su na »sporazum« gledale povoljno. Očekivale su da će sporazumom još više učvrstiti svoj položaj u Jugoslaviji. Pri tome su smatrali da njihovoj politici više odgovara jači uticaj hrvatske buržo-

¹⁴⁾ Isto, str. 289—290.

¹⁵⁾ 20. marta 1939. godine njemački poslanik u Rimu fon Makenzen je dao Čanu ovaj odgovor: »1. Njemačka nema nikakvih ciljeva u bilo kojoj zoni mediterana, koji Firer smatra talijanskim morem. 2. Njemačka opovrgava sve glasine o njenom zanimanju za hrvatsko pitanje. Taj se problem nikako ne tiče ni njem. vlade ni njem. naroda. 3. Prima na znanje izjavu Italije da se ne može dezinteresirati u vezi s eventualnim modifikacijama status quo-a u Hrvatskoj...« (Tajni arhivi grofa Čana, str. 290).

U pismu Ribentropa grofu Čanu (istog datuma) stajalo je: »...bio sam po sve iznenađen, kada sam... doznao, da su do vaših ušiju doprle sasvim druge glasine: smjesti sam osobno počeo istraživati, odakle bi... mogle poteći. Ustanovio sam da su... neke hrvatske ličnosti u Berlinu stupile u vezu s jednim neslužbenim organom i nastojale... da saznaju nešto tačnije o držanju Njemačke... Nije isključeno, da su Hrvati kao što se često događa na putovanjima političara ovakve vrste, pokušavali da ispitaju teren kod nekog drugog neslužbenog organa. Istražiću i tu stvar i jednom zauvijek prekinuti sve što bi moglo izazvati lažne glasine o njem. namjerama.« (Isto, str. 291—292).

azije, za koju su smatrali da je prirodno vezana za Italiju i Njemačku, a da je srpska buržoazija tradicionalno vezana za zapadne sile.¹⁶⁾

Pripremajući se za napad na Poljsku, Hitler je očekivanu intervenciju zapadnih sila htio rasplinuti proširenjem ratnog sukoba i na Balkan. Zbog toga se vraća na koncepciju razbijanja Jugoslavije da bi pridobio Italiju. Napad na Poljsku i Jugoslaviju Hitler je opravdavao sličnim argumentima. Poljska znači prijetnju za Njemačku, pa, prema tome, i za Osovinu. Ako bi se Njemačka i Italija našle u sukobu sa zapadnim silama, Poljska bi iskoristila priliku i napala Njemačku s leđa. S druge strane, Jugoslavija bi prema Italiji u takvoj situaciji ostala neutralna, ali samo dotle dok bi položaj Italije bio povoljan. Čim bi se pojavile poteškoće, Jugoslavija bi je napala. Zbog toga Hitler savjetuje Italiji da iskoristi prvu priliku i da raskomada Jugoslaviju i okupira Hrvatsku i Dalmaciju.¹⁷⁾

Prvog septembra 1939. godine Hitler je napao Poljsku i protiv sebe izazvao Veliku Britaniju i Francusku. Jugoslavija je već sutradan objavila svoju neutralnost. U prvoj fazi ovog sukoba Musolini je ostao po strani, jer, s jedne strane, nije bio spreman za rat, a, s druge, nije bio siguran da će se on uspješno završiti po Hitlera. Ali to, ipak, nije uticalo da Musolini napusti misao okupiranja Hrvatske.

Velike i munjevite Hitlerove pobjede bile su znak da su stvorene povoljne okolnosti za realizaciju Musolinijevih planova na Balkanu, pa je otpočeo pripreme za napad na Jugoslaviju.

Pošto su kombinacije s Mačekom poslije »sporazuma«¹⁸⁾ otpale, postao je aktuelan Pavelić. Njega je Čano prvi put primio u službenu posjetu 23. januara 1940. da bi zatim s njim i dalje održavao vezu. Već na prvom prijemu Čano je utvrdio plan akcije i Pavelićeve obaveze prema Italiji.¹⁸⁾

Desetog maja 1940. Čano je opet primio Pavelića i o tome u svoj Dnevnik zapisao: »... Situacija u Hrvatskoj sazrijeva i ako mi budemo dugo oklijevali, mnoge će se simpatije okrenuti Nijemcima. Ja ću pripremiti geografsku kartu, na kojoj će biti točno naznačeni podaci o revolucionarnim snagama i najhitnijim potrebama, a onda ćemo prijeći na djelo... Izvijestio sam Dučea o razgovoru. Smatra da treba ubrzati događaje. Na svom kalendaru zabilježio je jedan dan početkom lipnja...«¹⁹⁾

Međutim, napad na Jugoslaviju i rat na Balkanu nije u to vrijeme odgovarao Hitleru. On se pribojavao da bi italijanska diverzija mogla dovesti do angažovanja i njemačkih snaga na sporednom ratištu, a to bi pomrsilo njegove planove obračuna sa glavnim protivnicima (Velikom Britanijom i Sovjetskim Savezom). Zbog toga je Hitler savjetovao Musoliniju da se uzdrži od svake akcije na Balkanu i da na Jugoslaviju vrši pritisak da pristupi Trojnom paktu.²⁰⁾

¹⁶⁾ Isto, str. 292.

¹⁷⁾ Tajni arhivi grofa Čana, str. 316.

¹⁸⁾ Čano je dao ovakvu definiciju: »Ustanak, zauzimanje Zagreba, povratak Pavelića, molba za italijansku intervenciju, uspostava hrvatskog kraljevstva, ponuda krune italijanskom kralju...« (Dnevnik grofa Čana, str. 140—148).

¹⁹⁾ Dnevnik grofa Čana, str. 179.

²⁰⁾ Franjo Tuđman, isto, str. 36.

Ovaj Hitlerov savjet, kao i ulazak Italije u rat na strani Njemačke (10. 6. 1940) odgodio je planirane kombinacije s Pavelićem i skrenuo pažnju sila Osovine na druge ciljeve. Uzaludna je bila sva umješnost italijanske diplomatije da prikaže Jugoslaviju kao neprijatelja Osovine, čiji su osjećaji na drugoj strani²¹⁾ tj. okrenuti zapadnim velesilama. — Hitler, kao jači partner, odlučivao je kakvo će Italija držanje imati prema Jugoslaviji.

U pismu Musoliniju o razgovorima s Hitlerom i Ribentropom u Salzburgu 18. novembra 1940, Čano je u svojim Tajnim arhivima zapisao i ovo: »... Hitler pripisuje najveću važnost i vjeruje da držanje Beograda u velikoj mjeri ovisi o budućem razvoju i položaju. On polazi od načela da su naši odnosi s Beogradom posve loši i da je bila vaša namjera da ih još više pogoršate. Ta stvar ga zabrinjava i bio je sretan kad sam rekao, da se italijansko-jugoslavenski odnosi u posljednje vrijeme nisu pogoršali, i da ste me vi ovlastili, da podstaknem inicijativu u pravcu povjerljivih razgovora... Pitao je: vjerujete li vi, da će Musolini biti pripravan da sklopi sporazum s Jugoslavijom na osnovi ovih triju tačaka: jamstvo Osovine za granice Jugoslavije; prepuštanje Soluna Jugoslaviji; demilitarizacija Jadrana od strane Jugoslavije? Odgovorio sam... kako mogu vjerovati da ćete vi prihvatiti takav sporazum. Hitler je rekao: ako je tako, onda sam siguran, da ćemo Jugoslaviju pridobiti za sebe!²²⁾

Osjećali su se vidni znaci skorog pristupa Jugoslavije Trojnom paktu. Do njegovog potpisivanja je uskoro i došlo — 25. III 1941. u Beču.

Do početka marta 1941. godine politički aktivan među ustašama u Italiji bio je samo njihov poglavnik Ante Pavelić, koji je u to vrijeme boravio u Firenci... Tih martovskih dana boravio je u Rimu, gdje mu je Barun de Feraris, šef kabineta ministra Anfuzza, vršioca dužnosti Ministra vanjskih poslova, saopštio da Italija, s obzirom na pristup Jugoslavije Trojnom paktu, želi potpuno političko mirovanje ustaša.²³⁾

Ipak su sa pojedinim ustašama u Zagrebu održavane i dalje redovne veze. One će uskoro biti prekinute vojnim pučom 27. marta, jer su i Italija i Jugoslavija zatvorile svoje granice. U vijestima koje je ustaška emigracija primila do 27. marta najčešće su bila obavještenja o sve većoj aktivnosti Nijemaca i njihovom uticaju u zemlji. Bilo je očito da Nijemci u pogledu »hrvatskog pitanja« niukom slučaju neće ostati po strani.

Dvadesetog marta boravio je u Italiji dr Vladimir Košak, jedan član ustaškog vođstva u domovini, koga je trebao primiti lično Pavelić. Međutim, pošto se nije htio oglušiti o naredbu »potpunog političkog mirovanja« on je to prepustio Didi Kvaterniku. Na sastanku sa Košakom Dido Kvaternik je, između ostalog, bio obaviješten da će potpisivanjem Trojnog pakta doći do velikih promjena, da će Nijemci odigrati glavnu ulogu, da se neće odreći Hrvatske u korist Italijana; da nisu raspoloženi prema Paveliću, jer ga smatraju italijanskim eksponentom, a ustaše

²¹⁾ Tajni arhivi grofa Čana, str. 385—386.

²²⁾ Isto, str. 432—433.

²³⁾ E. D. Kvaternik, *Ustaška emigracija u Italiji i deseti travanj*, str. 210.

elementom nereda.²⁴⁾ Na takva upozoravanja o njemačkom uticaju, Pavelić je odgovarao da Hrvatska ulazi u interesnu sferu Italije i da veze »s Domovinom ne vrijede ništa«.²⁵⁾

Grupa ustaških vođa u Zagrebu (Slavko Kvaternik, Mile Budak, Žanić, Lorković i dr.) ispravno su ocijenili vojničku snagu osovinskih partnera. Oni su Pavelića stalno upozoravali da će pri raspadu Jugoslavije glavnu ulogu, vojnički i politički odigrati Nijemci. Njemački konzul u Zagrebu Frojnd, predstavnik Vermahta dr Proebst, i drugi, stalno su uvjerali da se Njemačka nipošto nije dezinteresovala sudbinom Hrvatske. Pavelić je sve te vijesti propraćao komentarom: »Oni u Zagrebu nasijedaju običnim njemačkim agentima. Mi dolazimo u talijansku sferu«.²⁶⁾

U takvoj situaciji i raspoloženju dočekala je ustaška emigracija 27. mart 1941. godine. Izvršeni državni udar nije im donio samo radost nego i neugodno iznenađenje. Sada su ostali i bez onih slabih veza sa »domovinskim« vodstvom u Zagrebu.²⁷⁾

Njemačko-italijanske suprotnosti u Jugoslaviji od 27. marta do 10. aprila 1941. godine

Sve do martovskih dana 1941. godine vlada Velike Britanije nije gubila nadu da će Jugoslaviju privući na svoju stranu. Šansa joj je bio anglofil knez Pavle. Iako je bilo očito da je Jugoslavija za zapadne sile sasvim izgubljena, Vinston Čerčil je učinio posljednji pokušaj 22. marta. U pismu koje je uputio predsjedniku jugoslovenske vlade Dragiši Cvetkoviću, između ostalog, stajalo je i ovo:

»Ekselencijo, konačni poraz Hitlera i Musolinija je siguran. Mi znamo da srca svih pravih Srba, Hrvata i Slovenaca kucaju samo za slobodu, integritet i nezavisnost svoje zemlje i da su njihovi pogledi na budućnost istovjetni sa pogledima zemalja engleskog jezika. Ako Jugoslavija prihvati sada sudbinu Rumunije ili izvrši zločin kao Bugarska te postane saučesnik u pokušaju uništenja Grčke, njena propast će biti sigurna i nepopravljiva. Ona neće izbjeći već će samo odgoditi ratna iskušenja, a tada će se njena hrabra vojska boriti sama, opkoljena i lišena svake nade i pomoći.«²⁸⁾

Međutim, jugoslovenska vlada, koja je željela da sačuva zemlji mir, isuviše je, zbog mnogih grešaka koje je počinila, izgubila povjerenje, tako da ni sama nije mogla da se dalje održi. Martovske demonstracije i vojni puč ubrzali su ne samo pad vlade već su doveli u pitanje i opstanak države.²⁹⁾ Naime, u planovima Hitlera i Musolinija, koji su težili za »novim poretком« u Evropi Jugoslaviji nije bilo mjesta.

Kad su stigle vijesti o događajima u Jugoslaviji, Hitler je iste večeri sazvaio ratno vijeće na hitan sastanak, na kojem je samo on govorio.

²⁴⁾ Isto, str. 211.

²⁵⁾ Isto, str. 217.

²⁶⁾ Isto, str. 218.

²⁷⁾ Bogdan Krizman: **Pavelićev dolazak u Zagreb**, Zbornik Historijskog instituta Slavonije, 1, 1961, str. 142.

²⁸⁾ V. Čerčil, **Drugi svjetski rat**, Spoljnopolitička dokumentacija br. 10/1950, str. 423.

²⁹⁾ O tome opširnije vidi: dr Ferdo Čulinović, **Dvadesetsedmi mart 1941**, Zagreb, 1966.

U zapisniku te sudbonosne konferencije stoji da je Hitler odmah na početku prikazao situaciju u Jugoslaviji nastalu državnim udarom u Beogradu i podvukao da je Jugoslavija predstavljala nepouzdan faktor za predstojeću akciju »Marita« (napad na Grčku), a još više za kasniju akciju »Barbarosa« (napad na Sovjetski Savez). Za Srbe i Slovence je rekao da nikada nisu bili prijatelji Njemačke. Za vlade u Beogradu da ne sjede čvrsto u sedlu zbog neriješenog nacionalnog pitanja i postojanja oficirske klike koja je sklona da izvodi državne udare. Dalje je utvrdio da bi posljedice za Njemačku bile još teže da je do obaranja vlade došlo u toku akcije »Barbarosa«. Zbog svega toga Hitler je donio odluku da se preduzmu sve mjere da se Jugoslavija raskomada i s vojnog stanovišta i kao državna tvorevina; da se pređe u napad čim se pripreme potrebna sredstva i snage, da se pokuša nagovoriti susjedne države da sudjeluju na odgovarajući način — to su Italija, Bugarska i Mađarska, a da se od Rumunije traži da bude zaštitna s ruske strane. Naglasio je da je od posebne političke važnosti da se na Jugoslaviju udari munjevito i oštro i da se provede njeno vojno-strateško komadanje pomoću strelovitog pothvata. Pritom je ukazao da će se Hrvatskoj zagarantovati odgovarajući »politički postupak« — kasnija autonomija.³⁰⁾

Još iste noći sastavljeno je pismo za Musolinija u kome Hitler svom partneru najavljuje odluku o napadu na Jugoslaviju i moli ga da i Italija učestvuje, ali u pismu nema ni riječi o Paveliću i ustašama. Kasno u noć 27/28. marta, u dva sata poslije pola noći, njemački poslanik u Rimu fon Makenzen predao je Hitlerovu poruku Musoliniju.³¹⁾

Musolini je u odgovoru, pored ostalog, napisao da pored Bugarske i Mađarske treba računati i sa separatističkim tendencijama kod Hrvata, koje predstavlja dr Ante Pavelić, koji se nalazi u blizini Rima.³²⁾

Musolini je istovremeno povjerio njemačkom ambasadoru da će se s Pavelićem sastati u Rimu još u toku jutra, tj. 28. III 1941. godine.

Makenzen je 29. 3. javio svome ministarstvu u Berlin da je Anfuzo (Čanov zamjenik) tog jutra (29. III — o. p. R. B.) primio Pavelića po nalogu Musolinija. Naglasio je da Italija u Pavelićevoj ličnosti drži u ruci za Hrvatsku veoma važnu kartu i da Pavelić na području Italije raspolaže sa 500 odanih Hrvata.³³⁾

³⁰⁾ Nürnbergška dokumenta, PS-1746, *Beschprechung Uber Yougoslawien*, str. 21—25 — citirano: B. Krizman, *Pavelićev dolazak u Zagreb*, str. 149—151.

³¹⁾ *Tajna pisma Hitler—Musolini*, str. 50—51.

³²⁾ Isto, str. 51.

³³⁾ D. Krizman, isto, str. 152.

Zaista, Musolini je 28. marta pozvao Pavelića da dode u Rim na razgovor. O tome je Dido Kvaternik napisao: »Reakcija Osovinskih sila na Simovićev puč nije izostala. I mi u Firenci odmah smo je osjetili... 28. ožujka dr Pavelić na poziv putuje u Rim. Po njegovoj odredbi, prati ga Bziik. 29. 3. u 14 sati on se sastaje u Musolinijem... Razgovoru je s talijanske strane prisutan i ministar Anfuzo vršilac dužnosti Ministra vanjskih poslova. S hrvatske strane nitko, osim dr. A. Pavelića... Kod njegovog povratka iz Rima 31. ožujka nastojao sam saznati nešto o tome sastanku. Musolini ga je primio s riječima: »Adesso e' il vostro momento' (sada je vaš čas)... O budućim talijansko-hrvatskim odnosima dr Pavelić nije mnogo govorio... Težište svog prikaza stavio je na... momente tehničke prirode, koje je dogovorio sa samim Musolinijem i sutradan (30. 3.) talijanskim državnim tajnikom u Ministarstvu rata, generalom Sodu-om... Bio je vrlo zadovoljan... Njegovo držanje bilo je puno optimizma i vedrine«. (E. D. Kvaternik, isto, str. 216—217).

Iako je general Jodl, načelnik štaba OKW sastavio prijedlog o usklađivanju njemačkih i italijanskih operacija protiv Jugoslavije, u kom je, pored ostalog, stajalo da se u svakom pogledu izlazi u susret hrvatskim težnjama za nezavisnošću i da se s Hrvatima postupa kao s prijateljima Osovine, zbog čega treba odustati od svakog napada iz vazduha na hrvatski teritorij itd., u tom prijedlogu nije bilo ništa o Paveliću i njegovim ustašama.³⁴⁾ Dakle, bilo je očito da Berlin računa s drugom kartom u Hrvatskoj, a to je Maček, predsjednik HSS-a i potpredsjednik bivše jugoslovenske vlade. Nijemci su bili za Mačeka zbog toga što je HSS mnogobrojna pa bi budući režim u Hrvatskoj imao širok oslonac u masama, kao i zbog toga što je HSS raspolagala poluvojničkom organizacijom (»Zaštita«), dok bi je s Pavelićem trebalo tek stvarati.³⁵⁾

Za takvo svoje rješenje pitanja Jugoslavije i zadovoljenja hrvatskog separatističkog pokreta Berlin je preduzimaо široke akcije. Mačeku se savjetuje da ne ulazi u Simovićevu vladu; šalju se specijalni emisari u Zagreb radi uspostavljanja veze s hrvatskim prvacima.

Njemački emisari u Zagrebu nisu skrivali svoje nesimpatije prema Paveliću. Slavko Kvaternik, kao vođa »domovinske« organizacije ustaškog pokreta, koji je u tim danima pokazivao najviše inicijative i kod koga su ovi emisari na neki način bili akreditovani, pitao je šta hoće Treći Rajh.³⁶⁾ Vezemajer mu je odgovorio da Hrvatsku od stalne njemačke okupacije može jedino spasiti Maček, jer se njemu jedino u Berlinu vjeruje, a Ante Pavelić da je nepouzdan, potpuno je u rukama fašističke Italije. Kvaternik je mogao zaključiti da Vezemajer nastupa protuitalijanski i da odbija Pavelića kao njihovog eksponenta, kao i da su Nijemci sve do 4. aprila, kada je Maček ušao u Simovićevu vladu, bili za njega, i da je u njihovim novinama bilo zabranjeno da se spominje Pavelićevo ime, a od toga dana samo uz ime dr Mačeka.³⁷⁾

Ne ulazeći u širu analizu razvoja događaja, koji su uslijedili šestoprilskim napadom na Jugoslaviju, potrebno je istaći da se dugo nije znalo ko će biti na čelu nove hrvatske države, koja se komadanjem Jugoslavije imala osnovati. To je pitanje trebalo definitivno riješiti na konferenciji 8. aprila, koju je sazvaо njemački generalni konzul Frojnd. Pored njega, konferenciji su s njemačke strane prisustvovali još i dr Herman Proebst, predstavnik Vermahta, a sa strane HSS Janko Tortić i ing. Karneluti, dok je od hrvatskih nacionalista, tj. ustaša iz »domovinskog vodstva« prisustvovao Slavko Kvaternik. Međutim, zbog oprečnih stavova ni ova konferencija nije dovela ni do kakvog rezultata. No, za nas je najvažnija konstatacija da su i sami ustaški eksponenti bili spremni da prihvate Mačeka na čelu buduće hrvatske države.^{37a)}

³⁴⁾ Bonski arhiv, II, br. 389, od 30. 3. 1941. — citirano: B. Krizman, isto, str. 155.

³⁵⁾ B. Krizman, isto, str. 155, napomena 70.

³⁶⁾ Kvaternikov iskaz pred istražnim organima (Arhiv VII).

³⁷⁾ Isti izvor.

^{37a)} To se najbolje vidi iz jednog njihovog letka, koji su izdali početkom aprilskog rata pod naslovom »Ne, nećemo na klaonicu«. U tom letku, navedeno je i ovo: »... Veleizdajnički Maček i drugovi, da održe ovo za hrvatski narod nemoguće stanje, sabiru vojsku, rekviriraju konje, kola, kao i motorna vozila... Hrvatski narode! Zar možeš trpjeti ovu veleizdaju i sramotu, koju učiniše u Tvoje ime? Zar ćeš dozvoliti da te šalju na klaonicu kao životinje? Sav hrvatski narod treba... stupiti

Sličnih sastanaka bilo je i prije ove konferencije. Njih su održavali ustaški prvaci u zemlji Kvaternik, Tvrtković i Košak, sa predstavnicima desnog krila HSS (Tortić i Lamer) i predstavnicima Rajha koje sam ranije pomenuo. Sam Slavko Kvaternik je poručivao Mačeku da ustaše ne traže nikakvog udjela u vlasti, već jedino da se njihovi ljudi puste iz koncentracionih logora i da Maček odbije da uđe u Simovićevu vladu, tj. prekine odnose s Beogradom, mada su ga inače napadali kao izdajnika hrvatske stvari.

u h Sve do 10. aprila 1941. godine Maček je, pored svega što mu se pripisivalo u grijeh (ulazak u Simovićevu vladu, odbijanje novih ponuda da bude šef hrvatske države i dr.), još uvijek uživao veliki autoritet kod Nijemaca. Kada se 8. aprila vratio iz Beograda u Zagreb i dao »proglas na hrvatski narod«,³³⁾ Slavko Kvaternik je požurio da ga još jednom nagovori da on, Maček, proglasi hrvatsku nezavisnost.³⁴⁾ Pošto Maček na to nije pristao, Kvaterniku je bila najveća briga kako da ga privoli na odstupanje. Tu mu je mnogo pomogao dr. Vezenmajer, koji je 10. aprila u popodnevnim časovima posjetio Mačeka u trenutku kada je ovaj trebalo da otputuje na svoje imanje u Kupinec. Nakon dužeg natezanja Maček je pristao da izda novi »proglas na narod« u kojem je navedeno da su Nijemci ušli u Zagreb, da je vlast preuzeo pukovnik Kvaternik, koji je proglasio »Nezavisnu Državu Hrvatsku«, pa stoga poziva narod da mirno primi te nove činjenice. Tek poslije toga Kvaternik je mogao proglasiti NDH na radiju, a spiker je poslije toga pročitao Mačekovu izjavu, koju mu je Kvaternik ostavio.⁴⁰⁾

Da li je Slavko Kvaternik na dan ulaska njemačkih trupa u Zagreb (10. aprila 1941) proglasio NDH u ime Ante Pavelića uz pristanak Vezenmajera ili na svoju ruku, ostaje otvoreno pitanje. Iz postojeće dokumentacije to se nije moglo jasno ustanoviti. Pretpostavljam da je postojala saglasnost Vezenmajera, koji je tih dana, kako sam navodi⁴¹⁾ morao

u borbu da raskine okvire ropstva i stekne svoju slobodu! A potpuna sloboda zagarantovana nam je u potpunoj i nezavisnoj Hrvatskoj državi... To je program Hrvatskog ustaškog pokreta, kojemu na čelu stoji Ustaški Poglavlник Dr. Ante Pavelić«. (Prepis letka u Arhivu SUP-a SR Hrvatske i u Arhivu IRP Zagreb, citirano: Franjo Tuđman, isto, str. 72).

v h ³³⁾ Tekst toga proglasa glasi: »Hrvatski narode! Braćo i sestre! Vratio sam se u Vašu sredinu, pa Vam tim povodom velim ovo: stigla nas je najveća nesreća, što jedan narod može stići, a to je rat. To zlo može se ublažiti samo na taj način, da budemo složni i disciplinirani. Slušali ste me dosada u svim teškim časovima, pa sam siguran da ćete to činiti i od sada. Ja ću među vama ostati i dijeliti s vama kao i do sada sve dobro i zlo. Razumije se, da ću u svakom pojedinom slučaju na uobičajeni način davati upute bilo putem naših organizacija bilo putem posebnih izaslanika, koji će biti ili narodni zastupnici ili drugi opće poznati prvaci stranke. U ovom času tražim od vas puni red i disciplinu, bilo kod kuće ili u vojsci...« (Hrvatski Dnevnik, Zagreb, 9. 4. 1941. g.).

→ ³⁴⁾ E. D. Kvaternik, isto, str. 228.

⁴⁰⁾ B. Krizman, isto, str. 174, napomena 113.

⁴¹⁾ U izvještaju (čiji se prepis čuva u Arhivu IRP u Zagrebu) Ribentropu o toku događaja 10. 4. 1941. u Zagrebu, Vezenmajer 11. 4. 1941. piše: »...Kako je u međuvremenu položaj postao opasan, morao sam raditi po vlastitoj ocjeni, da na svaki način spriječim Mačekovu proklamaciju koja bi povukla za sobom najteže unutrašnje konflikte i krvoproliće... Zato sam 10. aprila prije podne preuzeo inicijativu, upriličio dogovor s Kvaternikom i utvrdio... tačan plan za preuzimanje vlasti i molio da se... uspostavi puna pripravnost... 10. aprila u podne doprle su do mene prve pouzdane vijesti o prodiranju njemačkih trupa, zbog čega sam odlučio da smjesta

raditi na svoju ruku. To je bio još jedan dobro smišljen i nenadan potez Nijemaca za Italijane. Naime, proglašenje NDH mnogo je zabrinulo Musolinija, koji je otvoreno izrazio bojazan da je to rješenje pomoću koga Nijemci namjeravaju da posrednim putem, pomoću NDH, osiguraju svoju dominaciju u području koje spaja Podunavlje i Mediteran i tako ga isključe iz italijanske interesne sfere. Musolini je bio načisto da je NDH proglašena u aranžmanu njemačke okupacije i plašio se da Pavelićeva obećanja data 29. 3. i potvrđena pred odlazak iz Italije (11. 4) mogu ostati jalova. Zbog toga je Musolini nešto kasnije izdao nalog Anfuzu da leti u Zagreb i prisili Pavelića na svečanu izjavu o zadovoljenju italijanskih interesa u Dalmaciji koja mu je bila potrebna prije nego što Berlin predloži zajedničko priznanje novog režima.⁴²⁾

Njemačko-italijanske suprotnosti oko Bosne i Hercegovine od 10. do 22. aprila 1941. godine

Na Hitlerovu odluku od 27. marta da se Jugoslavija napadne, vojnički uništi i raskomada; ova odluka je označila polaznu osnovu za uspostavljanje okupacionih sistema u Jugoslaviji — uslijedile su u toku rata s Jugoslavijom »privremene smjernice«⁴³⁾ koje su određivale kako se komadanje Jugoslavije treba da izvrši.

Kako je već 10. aprila, neposredno po ulasku njemačkih trupa u Zagreb, Slavko Kvaternik proglasio »Nezavisnu Državu Hrvatsku«, »smjernice« su unijele novi nemir kod Italijana, jer one su, pored ostalog, potvrđivale Kvaternikov proglas, o osnivanju NDH, a Italijani nisu još bili uspjeli da osiguraju svoj uticaj. Njima je, naime, smetala odredba u »smjernicama«, da se »NDH ima osnovati u okviru svojih narodnosnih granica i ima postati nacionalna država«,⁴⁴⁾ što se je kosilo s interesima kraljevine Italije.

Nemir i nejasnoća za Italijane bili su utoliko veći što je u »Smjernicama« stajalo i ovo:

»6. Hrvatska.

... S Njemačke strane ne smije biti nikakvog miješanja u unutrašnjo-političke odnose.

7. Preostali dio Bosne i Crne Gore.

Političko uređenje ovih predjela ostavljeno je Italiji. Ovdje može doći u obzir i uspostava jedne samostalne Crne Gore.«⁴⁵⁾

Italijani su shvatili da je Bosna data njima i da, prema tome, nemaju šta da se sporazumijevaju s vladom novostvorene NDH, nego

samostalno postupim. U 15 časova bio je nov sastanak s Kvaternikom, na kojem sam mu saopštio... da sam odlučio potražiti Mačeka da ga potaknem na odstupanje. Kvaternik je zbog toga bio veoma sretan, jer je ta tačka bila njegova najveća briga... Od 15,30 do 16 sati raspravljali smo Maček i Ja... te je on izjavio da je pripravan odstupiti i Kvaterniku... predati upravnu vlast... Ja sam se odmah uputio Kvaterniku, saopštio mu taj rezultat... i odveo ga odmah Mačeku. Ondje je bila formulisana i od Mačeka potpisana izjava o odstupanju i o predaji vlasti Kvaterniku...».

⁴²⁾ Bogdan Krizman: *Svjedočanstva o II svjetskom ratu*, str. 45.

⁴³⁾ »Privremene smjernice« Hitler je dao 12. aprila odnosno one su tog dana preko OKW (Vrhovna komanda njemačke vojske) stigle komandantima njemačkih jedinica u Jugoslaviji (Zbornik NOR-a II/2, 543).

⁴⁴⁾ Ferdo Čulinović, *Slom stare Jugoslavije*, Zagreb 1956, str. 154—155.

⁴⁵⁾ Ferdo Čulinović, isto, str. 154—155.

direktno s Nijemcima. Međutim, vrijeme je radilo protiv njih. Italijani su bili u velikom zakašnjenju. NDH je proglašena bez njihovog učešća; Pavelića i njegove ustaše tek su trećeg dana po proglašenju uspjeli dopratiti u Karlovac, da bi im istog dana »nestao« — oteli su ga njemački predstavnici — a već 15. aprila i oni će kao i Nijemci zvanično priznati novostvorenu NDH, a da još nisu bili načisto šta će biti sa obavezama koje je Pavelić preuzeo pri svom polasku iz Italije.

Svi ti momenti govorili su o jednoj vrlo zamršenoj situaciji koju je, po mišljenju Italijana, najbolje riješiti na najvišem nivou, tj. u direktnim razgovorima sa predstavnicima Rajha.

Napomenuli smo da je Pavelić sa grupom ustaša u pratnji Italijana stigao u Karlovac 13. aprila 1941. godine. U svom iskazu na saslušanju Slavko Kvaternik navodi da je prvu autentičku vijest o Pavelićevom dolasku dobio iz Beča od vođstva nekakve »hrvatske legije«, koju Nijemci tamo organizuju. Čim je saznao za njegov dolazak, o tome je odmah obavijestio dr Vezenmajera, jer je ovaj imao nalog od svoje vlade da od Pavelića sazna kakve obaveze ima prema Italiji.⁴⁶⁾

»Otmica« Pavelića od strane Nijemaca uslijedila je, u stvari, još u Dugojoj Resi, gdje mu je pristupio jedan njemački potpukovnik, zamjenik njemačkog vojnog atašea u Beogradu i zamolio ga da odmah krene u Karlovac, gdje ga čekaju izaslanik njemačke vlade i komandant — njemački general.

Kad su ustaše i Pavelić krenuli iz Italije o njima se — piše Anfuzo⁴⁷⁾ — više ništa nije čulo, pa je, zabrinut, Musolini izdao nalog Anfuzu da leti avionom u Zagreb, da vidi da li je Pavelić stigao, i da od njega dobije javnu i svečanu izjavu prije nego što Italija službeno prizna njegovu (ustašku) vladu. Izjava treba da bude takva da Pavelića obavezuje da odredi granice nove države, vodeći pri tome naročito računa o italijanskim interesima u Dalmaciji. Kad je Anfuzo stigao u Zagreb, tamo nije našao Pavelića. Ovaj ga je čekao u Karlovcu, iako su Vezenmajer i Kvaternik na njega vršili pritisak da odmah krene u Zagreb. U pratnji dr Vladimira Košaka Anfuzo je istog dana (14. aprila) poslije 14 časova stigao u Karlovac. Tu ga je primio Pavelić i s njim vodio razgovor u četiri oka. Rezultat tog razgovora bio je zajednički tekst brzovanja Musoliniju u kojem Pavelić u ime hrvatske vlade traži od Italije priznanje NDH. Sa tekstom se nije složio Vezenmajer, već je on sastavio nov tekst u kome se traži priznanje od obadvije vlade i izražava zahvalnost njemačkoj i italijanskoj vladi za pomoć koju su njihove vojske pružile prilikom »oslobođenja Hrvatske« i izražava želju da Hrvatska, priznata na čitavom istorijskom području: Hrvatska i Slavonija sa Sremom, Bosna i Hercegovina i Dalmacija, uđe u novi evropski poredak. Taj novi tekst brzovanja Anfuzo nije mogao primiti pod izgovorom da se mora prethodno konsultovati s Musolinijem. Kad je zatražio telefonski razgovor s Rimom, Vezenmajer je otrčao u poštu i naredio njemačkim telefonistima da iskopčaju sve telefonske linije. Dugo je Anfuzo čekao na vezu sa Rimom. Kad je izgubio svaku nadu, izgleda — po mišljenju Slavka Kvaternika⁴⁸⁾ — Anfuzo je nagovorio Pavelića da lično telefonira

⁴⁶⁾ Kvaternikov iskaz pred istražnim organima (Arhiv V. I. I.).

⁴⁷⁾ Citirano — Bogdan Krizman, *Svjedočanstva o drugom svjetskom ratu*, str. 45.

⁴⁸⁾ Iskaz Slavka Kvaternika.

u Berlin i od njemačkog Ministarstva vanjskih poslova zatraži i dobije takvu formulaciju brzovanja koja bi, ipak, mogla da zadovolji Musolinija. I tek kad je Pavelić to učinio i dobio saglasnost na novi tekst brzovanja, Anfuzo je mogao otići. Ali, pišući takođe o tome, Dido Kvaternik zaključuje da Pavelićev brzovav za Musolinija nije nikada poštom stigao u Rim,⁴⁹⁾ već ga je lično sa sobom donio Anfuzo (15. aprila).⁵⁰⁾

U noći 14/15. aprila Pavelić je krenuo iz Karlovca i u ranim jutarnjim časovima stigao neprimjećen u Zagreb: pri dolasku mu nije priređen nikakav doček.

Do proglašenja NDH, pa i neposredno poslije proglašenja, na njemačkoj strani se mislilo na »osamostaljenje Hrvatske« u zajednici s Mađarskom i pretpostavljalo da se stvori »istorijska Hrvatska« u granicama prije 1918. godine.⁵¹⁾ Čak i poslije proglašenja NDH, u »Privremenim smjernicama OKW« o podjeli Jugoslavije govorilo se da se obnovi Hrvatska »u okviru njenih narodnih granica« —, gdje je Bosna izričito bila isključena i uvrštena u takozvana »preostala područja« (restliche Gebiete), čije političko oformljenje je trebalo prepustiti Italiji.⁵²⁾

Ovo »malo rješenje« (kleine Lösung) prepušteno je tiho zaboravu, budući da je i Musolini očigledno poznao i respektovao velikohrvatske Pavelićeve zahtjeve koji su cijelu Bosnu i Hercegovinu uključili u granice NDH, pa je zbog toga Italija utoliko upornije tražila Dalmatinsku obalu.⁵³⁾

Značaj pregovora u Beču (21—22. aprila 1941. godine)

U tako zamršenoj situaciji vođeni su pregovori u Beču između ministra vanjskih poslova Ribentropa, i grofa Čana sa ciljem da se razjasne mnoge dotad poznate i nepoznate suprotnosti između Italije i Njemačke.

Već na samom početku razgovora njemački ministar vanjskih poslova fon Ribentrop je mogao da uoči dvije stvari: 1. Bosna (misli se na Bosnu i Hercegovinu) nije kamen spoticanja Pavelićevom režimu, što se Italijana tiče, i 2. Italijanski zahtjevi u odnosu na NDH mnogo su širi nego što se to u zvaničnim krugovima Rajha i pretpostavljalo.

Ribentrop je mogao da se uvjeri da nije riječ o diplomatskoj igri grofa Čana, već da su njegovi zahtjevi, u stvari Musolinijev stav, koji je Čanu na polasku dao potrebna uputstva. Čano je, naime, iznio da je Dućeova namjera ne samo da se anektira cijela Dalmacija već i da se priključi Italiji i preostali dio jadranske obale između Rijeke i Kotora, kao područje italijanskog suvereniteta, i da se NDH poveže personalnom unijom s Italijom, o čemu je Čano prije rata razgovarao s Pavelićem, ali tada je realizacija te zamisli bila još maglovita. Ribentrop je u vezi sa tim postavio pitanje: u kakvoj su saglasnosti italijanski zahtjevi sa činjenicom da su i Njemačka i Italija priznale nezavisnost Hrvatske? Kad je Ribentrop dalje, naglasio da Njemačka ima namjeru da uskoro povuče svoje okupacione trupe sa područja NDH, Čano je požurio da

⁴⁹⁾ E. D. Kvaternik, isto, str. 242.

⁵⁰⁾ B. Krizman, Svjedočanstva... str. 49.

⁵¹⁾ L. Hory — M. Broczat: *Der Kroatische Ustascha Staat 1941—1945*, str. 63 i 64.

⁵²⁾ Isto, str. 64.

⁵³⁾ Isto, str. 65.

izjavi da je »Italija voljna da umjesto njemačkih uputi svoje okupacione trupe«. ⁵⁴⁾

Na kraju razgovora, prvog dana, Čano je insistirao da mu se da jasan odgovor: »da li se Njemačka na bilo koji način suprotstavlja personalnoj uniji između Italije i NDH«? Ribentrop je na ovo mogao odgovoriti tek sutradan pošto se konsultuje s Hitlerom. ⁵⁵⁾

Drugog dana razgovora Ribentrop je na osnovu Hitlerovih uputstava izjavio da je Njemačka u principu politički dezinteresovana prema NDH. Zbog toga Hitler ne vidi potrebe da zauzme stav prema unutrašnjim problemima, već ih potpuno prepušta Dučeu, kako u pogledu odluka, tako i u pogledu pregovora sa Hrvatima.

Ova vrlo formalna odluka, koja je samo odozgo pokrivala različitost međusobnih stavova nije mogla zadovoljiti Čana, što će se kasnije vidjeti iz njegovog izvještaja Musoliniju — iz ove odluke moglo se naslutiti da se Hitler i Ribentrop nisu htjeli suprotstavljati italijanskim željama, ali i da nisu namjeravali da ih podupiru.

Na italijansko traženje da njemačke okupacione trupe u NDH budu zamijenjene italijanskim, Ribentrop je odgovorio da je Hitler dao posredno tumačenje da će nastaviti okupaciju sa svojim trupama zbog osiguranja vojnih saobraćajnica. ⁵⁶⁾

Grof Čano je o razgovorima prvog dana u brzojavnom izvještaju Musoliniju, pored ostalog, napisao:

»Danas sam održao prvi razgovor s Ribentropom, koji sažeto iznosimo ovako:

2. Hrvatska. Ribentrop je povukao granice Hrvatske države na temelju neslužbenih zahtjeva iz Zagreba. Ta bi država obuhvaćala Bosnu i Hercegovinu u njihovim starim granicama, uključivši i veoma široki dio Dalmatinske obale. Smjesta sam za nas zatražio čitavu Dalmaciju. Ribentrop je... odgovorio, kako Njemačka smatra pravom Italije da neposredno pregovara s Hrvatskom o razgraničenju... Ribentrop nije potanko govorio o odnosima između Hrvatske i Italije ali nije tajio svoje osobine, iako maskirano, protivljenje protiv planova o personalnoj uniji između obiju država... Ja sam — u vezi s tim specifičnim rezervama s obzirom na personalnu uniju između Italije i Hrvatske, koja se u duhu Ribentropa smatra kao susjedna država, tj. kao sastavni dio političko-ekonomskog sistema Rajha — ponovo i odlučno iznio, da Italija traži cijelu Dalmaciju...«. ⁵⁷⁾

Dotadašnje razgraničenje vojišnih prostorijskih između njemačkih i italijanskih okupacionih trupa u NDH trajno je osnaženo na taj način što je budući tok demarkacione linije utvrdio Hitler 24. aprila. Naime, cirkularno naređenje o toj Hitlerovoj odluci stiglo je u noći 24. aprila posredstvom Ministarstva vanjskih poslova na OKW i njemačkog generala za vezu kod italijanske Vrhovne komande. ⁵⁸⁾ Tom odlukom utvrđena je demarkaciona linija, kojom su u NDH, prije bilo kakvih pregovora

⁵⁴⁾ Isto, str. 65.

⁵⁵⁾ Isto, str. 65.

⁵⁶⁾ Isto, str. 65.

⁵⁷⁾ Tajni arhivi grofa Čana, Zagreb, 1952, str. 439 i 460.

⁵⁸⁾ L. Hory — M. Broczat: isto, str. 65.

između NDH i Italije, bili omeđeni interesi uticaja njemačkog i italijanskog okupatora.

Kroz NDH demarkaciona linija se protezala od slovenačke granice na Samobor, prema Petrinji, Bosanskom Novom, Prijedoru, Banja Luci, Jajcu i Travniku, a odatle dalje u jugoistočnom pravcu kroz Bosnu tekla je u velikom luku južno od Sarajeva do Rudog na sjevernoj granici Crne Gore.⁵⁹⁾

Lako je uočiti da su najvažniji privredni regioni bogati rudama, drvetom i industrijskim postrojenjima u Bosni potpali pod njemačku interesnu sferu, kao i da su sve glavne drumske i željezničke saobraćajnice u smjeru sjever—jug, kao i glavni centri — Banja luka, Jajce, Zenica, Kakanj, Breza, Vareš, Tuzla, Sarajevo i drugi bili na sjeveru od demarkacione linije, tj. u njemačkoj zoni.

Sjeverno od demarkacione linije, Nijemci su u garnizonima držali svoje okupacione snage stacionirane u većim mjestima. Južno od linije koja se kroz Bosnu i Hercegovinu protezala od D. Lapca — 4 km južno od Drvara — Sator pl. — Glamoč — Livno — Kupres — Prozor — Prenj pl., Gacko i dalje na crnogorsku granicu, nalazila se tzv. »demilitarizovana« druga zona, u kojoj su mogle operisati i njemačke i italijanske oružane snage. Ovo je važno samo do Rimskih ugovora 18. maja, kada su tu ostale samo italijanske okupacione snage, koje su, navodno, preuzele ulogu savezničkih trupa na teritoriju prijateljske zemlje, dok je civilnu vlast imala NDH.⁶⁰⁾ Od njihovih snaga, NDH je mogla imati samo domobranske, veoma reducirane garnizone, nije smjela graditi nikakva utvrđenja niti izvoditi vojne akcije.⁶¹⁾

U tzv. »Trećoj zoni«, tj. u pojasu između II-demilitarizovane zone i njemačko-italijanske demarkacione linije, NDH je imala vojnu i civilnu vlast, ali su se i na tom području, izuzev Bosne, nalazile jake italijanske snage.⁶²⁾

Bečki razgovori nisu u potpunosti zadovoljili italijanske aspiracije, naprotiv, oni su još jednom uvjerali Čana i Musolinija da je s Nijemcima veoma teško izaći na kraj. Iako su odranije bili ubijeđeni da je čitav Balkan, pa prema tome i sada novostvorena NDH u njihovoj interesnoj sferi, pokazalo se da je na ovom području odlučujuća njemačka riječ.

Zbog toga Italijanima nije preostalo ništa drugo nego da na osnovu Bečkih pregovora nastoje što više izvući u direktnim pregovorima sa Pavelićem koji su uskoro i počeli u Ljubljani.

Ljubljanski pregovori i Rimski ugovori

Ranije pomenutom Hitlerovom odlukom od 24. 4. 1941. utvrđena je demarkaciona linija, koja je razgraničavala njemačko-italijanske interese u NDH. Na Bečkim pregovorima, a i kasnije, bilo je očito da Italijani nisu bili zadovoljni takvom podjelom, pozivajući se redovno na raniji sporazum s Nijemcima, prema kojem je cijeli Balkan spadao u njihovu interesnu sferu. Zbog toga oni, iako ih Nijemci upućuju na direktne

⁵⁹⁾ Isto, str. 65 i 66.

⁶⁰⁾ Velimir Terzić, *Aprilski rat*, str. 611.

⁶¹⁾ Mišo Leković: *Ustaško-italijanski odnosi i njihov odraz na operacije NOV i POJ*, JIČ, br. 5/1965, str.

⁶²⁾ Velimir Terzić, isto, str. 611.

pregovore s predstavnicima NDH, nerado taj prijedlog prihvataju i kad je do pregovora već došlo, do njih su veoma malo držali.

Takav stav prvo je došao do izražaja u razgovorima u Ljubljani 25. aprila 1941. godine. U svom Dnevniku grof Čano je 24. aprila zabilježio: »sutra imam s Pavelićem razgovor u Ljubljani. Radi se više o tome što Hrvati misle nego li da nešto zaključimo. Stvar neće ići glatko. U Italiji se razmahala žestoka propaganda za Dalmaciju. Pripremili smo dva rješenja: jedno obuhvata cijelu Dalmaciju od Rijeke do Kotora, a drugo se odnosi na takozvanu Dalmatia Historica... U cijeloj ovoj stvari Nijemci su dvolični. U Beču su nam dali slobodne ruke, ali do koje granice ide njihova iskrenost...«⁶³⁾

Razgovori u Ljubljani sami po sebi nisu donijeli ništa značajno. Zaključeno je da se sredinom maja povedu zvanični pregovori u Rimu.⁶⁴⁾ Još je značajno primijetiti da u razgovoru pored Pavelića opet nije prisustvovao nijedan od njegovih saradnika, koje je grof Čano krstio zajedničkim imenom »čopor razbojnika«.

Ljubljanski sastanak je imao preliminarni karakter: trebalo je utvrditi u kom će se obliku formulisati obaveze koje je Pavelić preuzeo u Rimu neposredno pred svoj polazak iz Italije. Poslije Ljubljane daljnje pregovore nastavio je u Zagrebu italijanski otpravnik poslova Kazertano. On je već 28. aprila javio Rimu da pregovori napreduju, kako u pitanju granice u Dalmaciji, tako i u pogledu uspostavljanja monarhije u Hrvatskoj s jednim princem iz savojske kuće kao »hrvatskim kraljem«.

Već od Bečkih razgovora Bosna i Hercegovina nisu bile kamen spoticanja u njemačko-italijanskim i italijansko-ustaškim suprotnostima. Preko toga se olako prešlo, ali samo prividno. Naime, Italijani su, reagirajući na Hitlerovu odluku o utvrđivanju demarkacione linije, bez obzira na razgovore u Ljubljani i Zagrebu, i ne čekajući Rimske ugovore, — već 28. aprila 1941. zvanično objavili »privremenu« aneksiju primorskih oblasti, dok je definitivna aneksija ovih oblasti (i dijela Slovenije) proglašena kraljevim ukazom br. 452 od 18. maja.⁶⁵⁾

Oni su, isto tako, uporedo s vojnom okupacijom, počeli uspostavljati i svoju civilnu vlast, jer su smatrali da se teritorijalna podjela NDH na velike župe, kotareve i opštine, kao i sama struktura ustaške državne uprave, odnosi samo na teritoriju njemačke okupacione zone.⁶⁶⁾ Zbog takvog stava zavladao je veliko antiitalijansko raspoloženje u čitavoj NDH, a posebno u primorskim oblastima.

To nezadovoljstvo Italijani su okarakterisali unutrašnjim neslogama u NDH, i jačanjem pronjemačke struje kojoj je, po njihovom mišljenju, na čelu stajao Slavko Kvaternik.^{66a)}

⁶³⁾ Dnevnik grofa Čana, str. 238.

⁶⁴⁾ Isto, str. 238—239.

⁶⁵⁾ Gazzeta Ufficiale, br. 133 od 7. juna 1941.; — citirano: V. Terzić, n. d. str. 641—642.

⁶⁶⁾ Isti izvor.

^{66a)} »... Hrvatska vlada otpočela je svoj život izvjesnim unutrašnjim neslogama. Hrvatska nastoji da zaboravi da je njena nezavisnost nastala podrškom i voljom Osovine i zauzima stav prvog pobjednika Jugoslavije na ravnoj nozi sa Osovinom. Javno mnijenje uobrazava sada širok program za revandikaciju počev od Bosne pa zaključno sa celom Dalmacijom... Njemačka okupacija ovdé nije dobro prihvaćena,

Rimski ugovori, koje su svečano potpisali Musolini i Pavelić nisu izmijenili Hitlerovu odluku od 24. aprila niti su promijenili suštinu Bečkih pregovora. Bosna i Hercegovina je ušla u sastav NDH, demarkaciona linija je ostala ista, manji dio Dalmacije sa većim brojem ostrva pripao je Italiji; vlada NDH se obavezala da će potpuno demilitarizovati zonu jadranske obale, koja joj je pripala, i da neće držati ratnu mornaricu sem jedinica za policijsku i finansijsku stražu, dok je Italija dala garanciju za »političku nezavisnost« NDH i njenu teritorijalnu cjelokupnost koja će se odrediti u sporazumu sa zainteresovanim državama.⁶⁷⁾

Potpisivanjem Rimskih ugovora završena je prva faza njemačko-italijanskih suprotnosti u vezi sa Bosnom i Hercegovinom, uspostavljeni su odnosi koji se neće mijenjati do izbijanja ustanka. Glavni okupatorski partneri bili su više zabavljeni time da pomognu izgradnju novog ustaškog režima, kako bi njegovom pomoću što uspješnije obezbjeđivali svoje interese u NDH, pa prema tome, i u Bosni i u Hercegovini.

Bosna i Hercegovina u politici ustaškog režima

U proklamaciji o proglašenju NDH, koju je 10. aprila na Zagrebačkom radiju pročitao Slavko Kvaternik, nova država je trebalo da obuhvati Hrvatsku na cjelokupnom hrvatskom povijesnom i narodnom području, kako je istu državu zasnovao i propovijedao dr Ante Starčević. Slična formulacija stajala je i u »privremenim smjernicama« OKW i u Mačekovom »proglasu na narod«, koji je poslije Kvaternikove proklamacije pročitao spiker.

Kako na Bečkim razgovorima Čano—Ribentrop oko Bosne i Hercegovine nije bilo spora, ove su se pokrajine našle u sastavu NDH.

Uključivanje Bosne i Hercegovine u teritorijalni sastav »samostalne NDH«, ustaški funkcioneri su iskoristili kao veoma značajnu komponentu za učvršćenje svojih političkih pozicija. To im je naročito dobro došlo poslije Rimskih ugovora, kada je trebalo u prvi plan političke aktivnosti isticati značaj Bosne i Hercegovine za NDH, kako bi se rastezili kritike javnog mnjenja u zemlji i van nje koja je na njihov račun iznesena zbog prepuštanja dijelova Dalmacije i ostrva Italiji. U toj aktivnosti naročito se isticao ustaški ministar vanjskih poslova dr Mladen Lorković.⁶⁸⁾ Ovako je **Hrvatski narod** u uvodniku pod naslovom **Značenje Herceg-Bosne za NDH** prokomentarisao njegov govor održan 25. maja 1941. u Slavonskoj Požegi:

»... Rijetko je koji intelektualac uočio tu istinu, kao što su iza A. Starčevića dalekovidno i državnički uočili Poglavnik dr Ante Pavelić i njegov doglavnik dr Mile Budak! A rijetko je tome pitanju itko od mladog hrvatskog naraštaja posvetio sve svoje intelektualne napore, sav svoj studij, kao što je to baš dr Mladen Lorković, koji je napisao prvorazredno znanstveno djelo **Narod i zemlja Hrvata**, u kojem prevladava pitanje Bosne i Hercegovine.

iako se država očigledno drži kao saveznica... pojavljuje se prvo nezadovoljstvo prema Paveliću... Na površinu izbija general Kvaternik...« (A. VII, k. 331, br. reg. 1/2, od 24. aprila 1941. godine).

⁶⁷⁾ V. Terzić, isto, 695—658; vidi i **Međunarodni ugovori NDH 1941**, Zagreb 1942.

⁶⁸⁾ Lorković je naimenovan za ministra vanjskih poslova 10. 6. 1941.

Središte je hrvatskog pitanja bilo i ostalo pitanje Bosne i Hercegovine. Rješenje Hrvatskog pitanja ovisilo je o pitanju Bosne i Hercegovine. Dovoljno je baciti površan pogled na zemljopisnu kartu, da se vidi kako su Hrvatska, Slavonija i Dalmacija tek okrajci historijske Hrvatske, čije je srce Bosna i Hercegovina. Mi možemo živjeti kao i ljudsko tijelo bez kojega uda, ali ne možemo bez Bosne i Hercegovine, jer su Bosna i Hercegovina naše tijelo i naše srce...

... Budući će naraštaji moći opaziti kako je državnički bila velika odluka poglavnika da podnese žrtve na jednom kraju hrvatske domovine, da osigura hrvatsko rješenje Bosne i Hercegovine...⁶⁹⁾

U takvom političkom duhu namjeravale su ustaše da izgrađuju svoju državu i u njenom sastavu Bosnu i Hercegovinu.

Ustaška vlada je posebnom odlukom odredila kao Pavelićeve povjerenike za BiH dr-a Božidara Bralu i profesora Hakiju Hadžića, a Juru Francetića za povjerenika ustaške vojske (vojnice), kao i razne ustaške saradnike, emigrante i fašistički nastrojene elemente za ustaške povjerenike po srezovima. Oni su dobili zadatak da preuzmu civilnu upravu i da, uz pomoć drugih ustaških saradnika, uspostave ustašku organizaciju: po većim selima — opštinama tabore; u srezovima — logore, a u okruzima (župama) — stožere. Mada je vlast preuzimana pod okriljem okupatorskih divizija, ustaška vlada je odmah uputila u Bosnu i Hercegovinu jedan poseban odred vojske čije su jezgro, pored ustaša, sačinjavali i Mačekovi »zaštitni lovci«, pripadnici seoske ili građanske zaštite. Te oružane formacije koje je Maček stvorio još prije rata odigrale su značajnu ulogu u uspostavljanju ustaške vlasti u Bosni i Hercegovini.⁷⁰⁾

Za Mačkovim poluvojničkim formacijama i većim brojem vođstva HSS-a nije ništa zaostajao ni katolički kler na čelu sa Vrhbosanskim biskupom Šarićem, kao ni visoko muslimansko sveštenstvo i dio stranačkog vođstva JMO, koji su novom ustaškom režimu pružili punu podršku i pomogli mu da u Bosni i Hercegovini uspostavi svoju vlast.⁷¹⁾

U prvih nekoliko mjeseci postanka NDH, vlada novog ustaškog režima po mjerama koje je preduzimala, zakonima što ih je donosila, reklo bi se da je imala pune ruke posla. Gledajući samo ono mnoštvo zakonskih akata, ne ulazeći u korijenje njihovog nastanka, mogao bi se zaista izvući takav zaključak. Ako tome dodamo relativno brzo sređivanje vanjsko-političkih pitanja: priznanje od strane Njemačke, Italije i drugih država članica Trojnog pakta, potpisivanje ugovora o razgraničenju, utvrđivanje istočne granice na Drini, koja je »ozakonjena« Pavelićevom odlukom od 6. juna, a potvrđena od Hitlera mjesec dana kasnije,⁷²⁾ pristupanje Trojnom paktu itd. — znači obezbijeđeni su bili svi preduslovi za preuzimanje vlasti od okupacionih njemačkih i italijanskih vojnih komandanata u pojedinim mjestima — tada se, donekle, može razumjeti zanos i veliko oduševljenje ustaša kako im sve olako polazi za rukom. Samom činu preuzimanja vlasti, naročito u Bosni i Hercegovini, pri-

⁶⁹⁾ Hrvatski narod, br. 105, 28. 5. 1941.

⁷⁰⁾ Četrdeset prva. Ustanak naroda Jugoslavije. Mlado pokoljenje, Beograd 1961, str. 554.

⁷¹⁾ Isto, str. 554.

⁷²⁾ Hrvatski narod, 7. 6. 1941. i 7. 7. 1941. godine.

davali su veliku važnost, priređivane su velike svečanosti javnog i intimnog karaktera, isticana je zasluga sila Osovine, u čiju su iskrenost isuviše mnogo vjerovali. Ukratko, obuzeo ih je veliki zanos i oduševljenje za što su imali, po njihovom mišljenju, dva veoma jaka razloga:

1. U suprotnostima između Nijemaca i Italijana osjetili su da ih Nijemci — u svakom slučaju jači partner — podržavaju, a pošto su pristupili i Trojnom paktu, vjerovali su da stoje na ravnoj nozi s ostalim državama — članicama toga pakta.

2. Na unutrašnjem planu, pošto su preduzeli veoma rigorozne mjere da uredi svoju »nacionalnu državu« — državu »Hrvata — katolika i Hrvata — Muslimana«, zbog čega su svi ostali narodi i grupacije, naročito u Bosni i Hercegovini, bili izloženi strahovitom teroru, pljački i svirepim zločinima, ustaše su živjele u uvjerenju da za takav svoj program imaju podršku svih Hrvata i Muslimana u NDH.

S druge strane, Nijemcima se zbog njihovih planova veoma žurilo da čim prije »učvrste« ustaški režim i njegovu oružanu snagu, koja je, umjesto njihovih okupacionih trupa trebalo da na ovom području obezbjeđuje njemački okupacioni sistem. Zbog toga su veoma brzo doveli svoje odgovorne ljude — opunomoćenog generala Glajze fon Horstenaua i poslanika Zigfrida Kašea, koji su taj zadatak bili dužni da obave.

Italijani su takođe imali svoje odgovorne ljude, ali su oni u odnosu na Nijemce igrali daleko manju ulogu. Koliko je njihov uticaj bio podređen njemačkom, najbolje potvrđuju riječi grofa Čana:

»Svršetak rata na Balkanu ustalio je mnoge probleme, koji su dotad bili definirani jedino u pregovorima i obavezama kancelarija vanjskih poslova.

Na tom sektoru je Hrvatska postala glavna tačka trvenja između Njemačke i Italije, ali su se u njoj zapravo Nijemci ponašali kao gospodari...«⁷³⁾

II

Uloga njemačkog opunomoćenog generala i njemačkog poslanika u Zagrebu

Ne bi se moglo reći da su Nijemci u NDH imali samo ekonomski interes, kako su stalno u razgovorima s Italijanima isticali, jer se osnovna zadaća Glajze fon Horstenaua i Zigfrida Kašea sastojala u tome da čitav društveno-ekonomski i politički razvoj NDH usmjere tako kako to najbolje odgovara vojno-privrednim potrebama Njemačkog Rajha. Preko njih je tekao proces vrbovanja radne snage iz NDH u Njemačku, deportacije Srba iz Bosne, Like, Slavonije i Srema u Srbiju, kao zamjena za dio iseljenih Slovenaca iz Donje Štajerske, koju su Nijemci bili pripojili Rajhu,⁷⁴⁾ eksploatacija željezne rudače, uglja, drveta i drugih sirovina iz Bosne i boksita iz Hercegovine.

⁷³⁾ Tajni arhivi grofa Čana, str. 417.

⁷⁴⁾ Prvobitna zamisao bila je da se jedan dio Slovenaca iseli u Srbiju, ali je u toku provođenja deportacije — u tri vala, — nastala izmjena, pa je većina iseljenih Slovenaca zadržana na području NDH. Više o tome vidi: Andrija-Ljubomir Lisac, **Deportacije Srba iz Hrvatske 1941**, Hist. zbr. pov. društva Hrvatske, IX, 1—4, Zagreb 1956.

General Horstenau je za obavljanje svog glavnog zadatka — obezbjeđenje eksploatacije privrednih bogatstava — bio direktno ovlašten da raspolaže najprije sa tri, a kasnije pet »Landessšicen« bataljona,^{*)} od kojih su najmanje tri redovno bili stacionirani i djelovali u Bosni. Pored toga, on je veoma aktivno učestvovao u organizovanju ustaško-domobranskih jedinica kako bi se na taj način rasteretile njemačke okupacione snage potrebne na drugim ratištima. Posredstvom njegovim i Kašea vrbovani su mladići — »dobrovoljci« iz NDH i njihovo opremanje za istočni front itd.

Spoljna politika »Nezavisne Države Hrvatske« u cjelini, a unutrašnja većim dijelom, zavisila je od volje okupatora. Vlada NDH i njen poglavnik Ante Pavelić bili su stalno u situaciji da izvršavaju sva naređenja, provode u djelo uputstva i sugestije svojih pretpostavljenih — njemačkih i italijanskih odgovornih ljudi u Zagrebu. Ništa se u kvislinškoj tvorevini NDH nije moglo ni smjelo učiniti bez znanja i odobrenja generala Horstenaua i poslanika Zigfrida Kašea s jedne, i generala Oksilija i poslanika Roberta Kazertana, s druge strane. »Nezavisna Država Hrvatska« bila je zaista okupirana teritorija sa izvjesnom autonomijom. U stvari, »samostalnost« NDH bila je forsirana od predstavnika Trećeg Rajha i u italijanskim očima se tako činila, dok se, stvarno, u međusobnim njemačko-italijanskim odnosima ona potpuno gubila. Jer, Nijemci su u svim važnijim »državnim« pitanjima NDH imali odlučujuću riječ i na taj način njenu samostalnost svodili na minimum.⁷⁵⁾

Međutim, postojale su velike razlike u vrhovima Trećeg Rajha u mnogim drugim pitanjima, u gledanjima na NDH i njen razvoj, pa i između njemačkih predstavnika — Zigfrida fon Kašea i generala Glajze fon Horstenaua. Zbog toga, kao i činjenice da su njemački predstavnici imali odlučujući uticaj, potrebno je reći nešto više o provođenju politike Rajha u »Nezavisnoj Državi Hrvatskoj«.

Za razliku od Horstenaua, koji je svoju dužnost »savjesno« obavljao, vodeći prvenstveno računa o interesima svoje zemlje, poslanik Kaše — doajen diplomatskog kora — od prvog dana stajao je na pozicijama ustaške države. On je bio figura Rajha koji je davao punu i svestranu podršku Pavelićevom ustaškom režimu. Kaše je veoma uspješno, sve do kraja rata, sprečavao nastojanja njemačkih visokih krugova da se smijeni ustaški režim. Toliko je zastupao ustaške interese da je to često išlo na uštrb Rajha. U svom srbofobstvu išao je dalje od samih ustaša, predbacujući Habsburškoj Monarhiji »nesretno naseljavanje Srba u zapadnoj Bosni i Slavoniji«.⁷⁶⁾ Njegova je bila ideja stvaranje tzv. »Hrvatske pravoslavne crkve«, na koju je došao poslije saznanja da se »pitanje Srba u NDH ne može riješiti fizičkim uništavanjem ili preseljavanjem«.⁷⁷⁾

*) Jedinice za osiguranje objekata (mostova, pruga itd.).

⁷⁵⁾ Vidi o tome: Slavko Odić, **Dvije linije iste politike — sukob između Zigfrida fon Kašea i Glajze fon Horstenaua u provođenju politike Rajha u NDH**, Vjesnik u srijedu, god. VI, br. 245 i dalje od 9. 1. 1957. i dalje. (str. 7).

⁷⁶⁾ Vidi o tome: Slavko Odić, **Dvije linije iste politike — Sukob između Zigfrida fon Kašea i Glajze fon Horstenaua u provođenju politike Rajha u NDH**, Vjesnik u srijedu, god. VI, br. 245 i dalje od 9. 1. 1957. i dalje. (str. 7).

⁷⁷⁾ Isti izvor.

On je isto tako uspio da se kurs marka-kuna iz 1941. godine održi za cijelo vrijeme rata, tj. 1:20, čime je direktno pogađao njemačke vojnike koji su se nalazili na području NDH.

Edmund Glajze fon Horstenau-stari austrijski oficir, vidio je problem Podunavlja sasvim drugačije od rješenja koje je donio Hitler 1941. godine. On je naime, razbijanje Austrougarske 1918. smatrao velikom političkom i ekonomskom pogreškom. Horstenau je smatrao da bi dunavsku monarhiju, ukoliko je ne bi bilo, trebalo izmisliti. U kapitulaciji Jugoslavije i stvaranjem NDH vidio je novu priliku za obnavljanje, pa, čak, i proširivanje dunavske — makar samo ekonomske — zajednice. Pri tome je mislio na priključenje Srbije i Rumunije. Vjerovao je da bi tako oformljena cjelina mogla uspješno konkurisati ekonomici SAD i Velike Britanije.

Zbog svega toga Horstenau u prvo vrijeme nije uživao veliko povjerenje svojih pretpostavljenih, pa su i njegove kompetencije, kao opuno-moćenog generala (Bevollmächtigte General), bile sužene i svodile su se samo na komandu nad vojno-pozadinskim ustanovama, feldkomandanturama, inspektoratom njemačke vojske u NDH i još nekim manjim značajnim ustanovama (transportne komande i sl.).

Ipak, za Horstenaua se može reći da je mnogo radio i da je u procjeni situacije bio dosta realan, što će se naročito vidjeti kasnije u toku ustanka, kada su njemački interesi posebno u Bosni bili dovedeni u nezavidnu situaciju. On je svim silama nastojao da te interese očuva.⁷⁵⁾

Izbijanje ustanka i njegov odraz na unutrašnju i spoljnu politiku NDH

Ranije smo naglasili da je vlada ustaškog režima činila velike napore da uz pomoć okupatora što prije izgradi svoju »samostalnu« državu. Po mnogim zakonskim aktima koje je gotovo svakodnevno donosila činilo se da je taj proces išao zaista brzo. Međutim, to je bila samo prividna slika koja je uljuljkivala šačicu ustaša i jedan broj lakovjernih i nestabilnih elemenata kojima je sve ono što su ustaše činile nad srpskim narodom, Jevrejima i drugim ugroženim grupacijama pogodovalo zbog njihovih karijerističkih ciljeva. Iluzije da bi ustaška strahovlada mogla duže potrajati ubrzo su nestale izbijanjem spontanog otpora srpskog življa u istočnoj Hercegovini početkom juna 1941. godine, kada se srpski narod toga kraja listom digao protiv ustaških zločina. Taj organizovani otpor, koji je u našoj istoriografiji poznat kao junski ustanak, bio je samo uvod mjesec dana kasnijem opštem masovnom narodnom ustanku protiv okupatora i ustaša u Bosni i Hercegovini.

Krajem jula i tokom avgusta gotovo čitavu Bosnu i Hercegovinu zahvatio je ustanički plamen. Izbio je istovremeno i u nekim drugim dijelovima tadašnje NDH. Mnoga oslobođena mjesta, pa i širi regioni slobodne teritorije, koje su kontrolisali ustanički odredi, izvodeći svakodnevne napade na željezničke pruge, industrijske objekte, skladišta, vojne objekte, itd. uzdrмали su iz temelja ustašku državu i njenu vlast. U pomoć su morali da priskoče Nijemci i Italijani. Oni to čine ne zbog toga što im je bilo stalo do te države, kao države — njihove »saveznice« — koliko zbog očuvanja svojih okupatorskih interesa na njenom području.

⁷⁵⁾ Isti izvor.

I ranije su u njemačko-italijanskim odnosima mnogi problemi ostali otvoreni, sada — izbijanjem ustanka — oni su na tlu Bosne i Hercegovine poprimili oštrije i šire razmjere. Italijani su, objektivno, bili u boljoj poziciji, jer je njihov partner isuviše mnogo bio angažovan u ratu sa Sovjetskim Savezom, zbog čega su u čitavoj Jugoslaviji, a posebno u NDH, ostale malobrojne njemačke vojne snage, dok je italijanskih bilo znatno više. U ovo vrijeme, na početku ustanka, Nijemci su na području NDH imali svega oko 12.000 ljudi: 718. diviziju i pet »Landesšicen« bataljona, a Italijani gotovo čitavu Drugu armiju, čiji je čitav Šesti korpus bio na području NDH.⁷⁹⁾

Već prve veće zajedničke akcije Nijemaca i ustaško-domobranskih jedinica protiv ustanika pokazale su svu nedovoljnost vojnih snaga na koje su Nijemci mogli da računaju.

Italijani su vrlo pažljivo pratili razvoj novonastale situacije i vješto se koristili nemoću ustaškog režima i malobrojnošću njemačkih okupacionih trupa da se uguši ustanak. Oni vrše veliki pritisak na Pavelića, i ovaj već 26. avgusta 1941. godine »pristaje« na sporazum da Italijani izvrše reokupaciju druge i treće zone i umire pobunjenike. Dvadeset osmog avgusta Pavelić je potpisao i zakonsku odredbu o osnivanju »Obćeg upravnog povjereništva kod Druge Armate italijanske vojske«, ali nije zaboravio da u tekst odredbe stavi i ovu rečenicu: »... Time je saglasan i veliki Njemački Rajh.«⁸⁰⁾ Za »obćeg upravnog povjerenika« imenovao je dr Andriju Karčića, koji je već 9. septembra dao opšte upute velikim župama u pogledu saradnje s italijanskim vojnim vlastima. U uputama je, između ostalog stajalo:

»... 1. Javni red, mir i poredak.

Održavanje javnog mira, reda i poretka ... spada isključivo u nadležnost italijanskih vojnih vlasti, pa će naše oblasti i podređeni im organi u svemu najuže surađivati sa italijanskim vojnim vlastima ...

4. Sudstvo.

... za zločine protiv italijanskih vojnih snaga ili lica koja njima pripadaju ... hrvatski građani odgovaraju italijanskim vojnim vlastima ...⁸¹⁾

Osnivanje »Obćeg upravnog povjereništva« izazvalo je velike komentare u zemlji i u svijetu. Ustaše su to pravdale kao pojačanje vojničkog osiguranja jadranskog obalnog pojasa, jer da je »NDH europska potreba kao što su europska potreba i sve druge države kojih su narodi duhovno za novu Evropu pod vodstvom Njemačke i Italije. Hrvatska je član Trojnog pakta ... Hrvati učestvuju na europskom bojištu. Hrvatski narod je uskladio svoju politiku sa politikom Rima i Berlina. Obje prijateljske i savezničke velevlasti pridonijele su mnogo, odlučno stvaranju NDH ... Među Hrvatima nema boljševičke, nema anglofilske, nema nikakve struje, koja bi bila protivna pohodu sila osovine ...«⁸²⁾

⁷⁹⁾ Pregled okupatorskih snaga u Jugoslaviji. 1941. (Njemačke, italijanske, bugarske i mađarske vojne snage), V. I. I. br. 2/1952, str. 78—107.

⁸⁰⁾ Hrvatski narod br. 197, 30. 8. 1941; »Nezavisna Država Hrvatska«, br. 16, 28. 8. 1941.

⁸¹⁾ A. V. I. I., k. 233, br. reg. 12/2-2-3-4.

⁸²⁾ Hrvatski narod, br. 191, 24. 8. 1941. — Komentar Pavelićeve obavijesti o sporazumu NDH i Italije o uspostavljanju »Obćeg upravnog povjereništva« kod Druge Armate italijanske vojske.

Tako je objašnjavana novonastala situacija. U stvari, bilo je to najobičnije pravdanje zbog nemoći u koju je dospio režim ustaške NDH izbijanjem narodnog ustanka.

Treba napomenuti da su Italijani i prije izbijanja ustanka vodili pomirljivu, blažu politiku prema stanovništvu u svojoj zoni ugroženom od strane ustaša. Činili su to vrlo vješto ne zbog svoje naklonosti prema Srbima i Jevrejima, već namjere da što više zamaskiraju svoje ekspanzionističke težnje. U toj lukavosti išli su tako daleko da su se prikazivali kao zaštitnici srpskog naroda, a početkom ustanka glavna im je parola bila da je ustanak izbio samo zbog ustaških zločina nad Srbima, iako je opšte poznata stvar da su oni te zločine odobravali, a u mnogima i zajedno s ustašama učestvovali.

Kad je 7. septembra stupio na snagu sporazum od 26. avgusta i italijanske jedinice počele nastupati u »demilitarizovanu« — drugu zonu, kasnije i dalje, oni su dosta dugo isticali parolu da donose mir srpskom stanovništvu. Pošto su uskoro naišli na oružani otpor partizanskih jedinica, otvoreno su počeli da sarađuju sa četnicima. Treba napomenuti da su Italijani vrlo brzo ostvarili kontakt i saradnju sa nekim predstavnicima velikosrpske buržoazije koji su, između ostalog, »sanjali« o stvaranju »Velike Srbije«. U tim koncepcijama čiji su nosioci od samog početka bili protivnici NOP-a, Italijani su vidjeli mogućnost proširenja svoga uticaja na čitavu Bosnu i Hercegovinu i južnu Hrvatsku sve do Karlovca i ostvarenja onoga što nisu uspjeli na Bečkim pregovorima 21. i 22. aprila 1941.⁸³⁾

Italijanska reokupacija II i III zone

Radi gušenja ustanka u Bosni i Hercegovini ustaška vlada je bila angažovala sve svoje raspoložive vojne snage. Ona je do kraja avgusta iz oblasti sjeverno od Save, kao i sa teritorije Pokuplja i Gorskog Kotara, prebacila u Bosnu preko dvadeset bataljona i gotovo sve artiljerijske jedinice.⁸⁴⁾ Gotovo četiri petine svih vojnih snaga kvislinške NDH bilo je angažovano protiv ustanika u Bosni i Hercegovini. Osim toga, i glavina njemačke 718. divizije bila je angažovana u borbama oko Sarajeva, na Romaniji, kod Doboja, Jajca i Prijedora. Ali sve to nije moglo zaustaviti dalje rasplamsavanje ustanka koji se sve više širio i prijetio uspostavljanju veze između partizanskih snaga istočne Bosne i zapadne Srbije. Da bi to spriječili, Nijemci su 718. diviziju pomjerali prema Drini.⁸⁵⁾

Kad je izbio ustanak u Bosni i Hercegovini i u oblastima u Hrvatskoj južno od Save, italijanska vojska nije htjela odmah da istupi oružanom silom, nego je pokušala da stupi u dodir sa nekim ustaničkim jedinicama s ciljem da ispita da li je pokret uperen samo protiv ustaša ili je uperen i protiv njih kao okupatora.⁸⁶⁾ Pošto su se uvjerali da su borbu

⁸³⁾ Više o tome vidi: Đuro Stanisavljević, **Pojava i razvitak četničkog pokreta u Hrvatskoj 1941—1942. godine**, IDN, Istorija XX veka, Beograd 1962.

⁸⁴⁾ A. V. I. I., fond NDH, k. 1, dnevni izvještaj Glavnog stožera domobranstva od 28—31. jula 8, 10, 11, 14, 15, 16, 23, 26. i 30. avgusta 1941.

⁸⁵⁾ Vishaupt, **Borbe protiv ustanika u jugoslovenskom prostoru**, A. V. I. I., str. 20.

⁸⁶⁾ A. V. I. I., fond italijanskih dokumenata, k. 69, br. reg. 13, 15, 16, 18/3-2; k. 68, br. reg. 39/2-13 i 14, 41/2-18, 57/2-6.

74-1084
organizovali komunisti i ocijenili da vlada NDH nije u stanju da uguši ustanak, riješili su da stupe u akciju. Na to su bili prisiljeni iz više razloga. Prvo, ustankom su bili ugroženi i njihovi interesi i, drugo, smatrali su da je došao povoljan čas da prošire zonu svoga uticaja u NDH. Tako je došlo do sporazuma od 26. avgusta: na osnovu ovog sporazuma od prvog septembra 1941. godine sve domobranske jedinice u drugoj zoni u pogledu operativne upotrebe potpale su pod komandu Druge armije; ustaške jedinice morale su odmah napustiti tu zonu, dok je rad civilnih ustaških organizacija stavljen pod italijansku kontrolu, a civilna vlast prešla u ruke komandanta italijanske Druge armije generala Vitorija Ambrozija.

Nastupanje italijanskih jedinica u drugu zonu imalo je u početku negativnih posljedica za daljnji razvoj ustanka u tom dijelu Bosne i Hercegovine. Naime, pojedinci iz redova srpske buržoazije u BiH koji su izbjegli od ustaškog terora i sklonili se u anektiranom području Dalmacije, zahvaćeni velikosrpskom propagandom, počeli su se u toku avgusta vraćati na oslobođenu teritoriju i pričati narodu da su mu Talijani prijatelji i da bi najbolje bilo da oni dođu u ustaničke oblasti i zaštite ga od ustaša.⁸⁷⁾ Pod njihovim uticajem u pojedinim ustaničkim reonima počele su se osipati partizanske snage, a negdje i prelaziti u četnike. Zahvaljujući svojoj lukavosti i podršci srpske buržoazije, Italijani su relativno brzo zaposjeli drugu — demilitarizovanu zonu. Međutim, to im nije bilo dovoljno i odlučili su da krenu dalje na sjever. Tokom oktobra i to im je pošlo za rukom, tako da su već u drugoj polovini mjeseca doprli do demarkacione linije koja je označavala granicu njemačko-italijanskog okupacionog područja u NDH.

Italijani su u svom nadiranju redovno nastojali da se prikažu kao prijatelji srpskog naroda kojemu donose mir, pa su relativno brzo i sa malo napora, bez većih borbi s ustanicima, dospjeli do demarkacione linije. Prikazujući se kao prijatelji, na više su mjesta u Hercegovini organizovali sahranjivanje žrtava srpskog naroda koje su ustaše poubijale i bacile u jame; omogućili su vjerske obrede u pravoslavnim crkva-ma, uzeli su u zaštitu trgovce — Srbe, strijeljali su nekoliko ustaša, itd.⁸⁸⁾

Njihovo nastupanje u početku nije mnogo uzbuđivalo Nijemce. Ali, kad su izbili na demarkacionu liniju, tada se njemački general u Zagrebu Glajze fon Horstenau uplašio da će sada ustanici, umjesto da budu opkoljeni i pohvatani, biti potisnuti u oblast njemačke interesne sfere, da će tamošnje ustanike ojačati, da će na taj način više nego ranije biti ugrožena željeznička pruga Banja Luka—Prijedor i pruga Brod—Sarajevo.⁸⁹⁾ On je predviđao da će se situacija tako odvijati, jer je svakodnevno u Zagrebu bio obavještavan o tome kako Italijani prema ustanicima ne istupaju energično, često se s njima viđaju, organizuju razmjenu dobara na vašarima itd. Osim toga, bili su i veoma brojni domobranski izvještaji o takvom držanju Italijana.⁹⁰⁾ Relativno miran život

⁸⁷⁾ Zbornik dokumenata i podataka o NOR-u, IV/1, dok. 12, 13, 68 i 77.

⁸⁸⁾ Zbornik ... IV/1, dok. 204; IV/2, dok. 109.

⁸⁹⁾ Vishaupt, str. 76.

⁹⁰⁾ Vidi o tome: A. V. I. I., fond NDH, k. 233, br. reg. 5/2-2; 6/2-1; 3/2-1; 1/2-1; 18/2-3; 28/2-4-6; 41/2-16.

i minimum životnih potreba u kojima je seljak dugo oskudijevao, a što je sad, — poslije teškog ustaškog terora i žestokih borbi i velikih odričanja u ustanku — nudio italijanski okupator, privlačilo je jedan dio naroda, pa zbog toga gotovo u čitavom prostoru između rijeka Une i Save sve do početka 1942. godine nije bilo napada ustanika na italijanske trupe. Slična je situacija bila i u Hercegovini. U onom dijelu Bosanske krajine, oko Jajca i Donjeg Vakufa, gdje su partizanske snage uskoro prešle u napad na Italijane, napad je bio prouzrokovan time što je dolazak Italijana izazvao snažan proces diferenciranja u ustaničkim redovima.⁹¹⁾

Izgledalo je da su Italijani uspjeli umiriti ustanike. Međutim, nastupila je samo privremena osjeka ustanka, koju su KPJ i štabovi ustaničkih snaga veoma brzo prebrodili.

Neuspjeh njemačko-ustaških snaga u gušenju ustanka

Iako je glavni stožer domobranstva izvukao gotovo sve ustaške i znatan dio domobranskih jedinica iz druge i treće zone i prebacio ih na sjever od demarkacione linije, a početkom oktobra stigla su još tri nova »Landesšicen« bataljona: 447. u Sarajevu, 925. u Zagreb i 823. u Banja Luku, to još uvijek, po mišljenju njemačkog generala, nije bilo dovoljno za ugušenje ustanka u istočnoj Bosni. Zbog toga je general Horstenau smatrao da bi i sve jedinice 718. divizije na tom sektoru, kao i na sektoru oko Ljubije, Prijedora i Kozare trebalo prebaciti prema rijeci Drini.⁹²⁾

Poslije pada Rogatice,⁹³⁾ Horstenau je obavijestio komandanta Jugoistoka generala Lera da je borbena moć oružanih snaga NDH nedovoljna da se održi pred ustanicima, a 718. divizija preslaba da im pomogne. Zbog toga je zaključio da »ukoliko NDH zatraži pomoć od Italijana za svoj opkoljeni garnizon u Višegradu, Nijemci ne bi imali gotovo nikakvog moralnog prava da ih u tome sprečavaju i pored velikog gubitka u prestižu za Njemačku oružanu silu«. Zato je hitno tražio da komandant Jugoistoka izdejstvuje odašiljanje jedne slobodne divizije sa istočnog bojišta u »hrvatski prostor«.⁹⁴⁾

Međutim, kako je dobio izvještaje i iz drugih krajeva Jugoslavije, komandant Jugoistoka je ocijenio da bi najprije bile potrebne dvije divizije za Srbiju, pa ako kasnije neka divizija u istočnom prostoru bude slobodna, da se zatraži njeno premještanje za NDH. General Ler je zbog situacije u Srbiji — velikih akcija partizanskih snaga — tražio da se i 718. divizija iz Bosne uputi tamo. Ali, događaji u Bosni to nisu dozvoljavali. Ustanak se u to vrijeme naročito rasplamsao na Jahorini, Romaniji, Birču i Ozrenu, gdje su dobro naoružani partizanski odredi svojim svakodnevnim akcijama ugrožavali trougao Tuzla—Zenica—Sarajevo, za koje je njemački okupator u ovom dijelu Bosne bio naročito zainteresovan. Situacija je bila takva da je zavládala panika u redovima domobransko-ustaških i njemačkih komandanata od bojazni da partizani ne uđu u Sarajevo.⁹⁵⁾ Zbog toga je u Sarajevu zavedeno pripravno stanje.

⁹¹⁾ Zbornik IV/2, dok. 76 i 93.

⁹²⁾ Vishaupt, str. 77.

⁹³⁾ Partizani i četnici su Rogaticu oslobodili 24. oktobra 1941. godine.

⁹⁴⁾ Vishaupt, str. 78.

⁹⁵⁾ A. V. I. I., fond NDH, k. 4, br. reg. 5/1-1.

Panika je bila tolika da su u noći 30/31. oktobra za vrijeme uzbune pe-
torica policijskih funkcionera koji su imali zadatak da organizuju župsko
redarstvo prvim vozom iste noći pobjegli iz Sarajeva.⁹⁶⁾

Situacija u Bosni u to vrijeme izgledala je tako crna generalu
Horstenau, da je, poslije neuspješnog pohoda šest bataljona vojske NDH,
koji su 23. oktobra krenuli od Sarajeva da ponovo zauzmu Rogaticu i
oslobode opkoljeni garnizon u Višegradu, zajedno s Kvaternikom i ge-
neralom Laksom,⁹⁷⁾ uz saglasnost komandanta Jugoistoka, zatražio po-
moć od italijanskih trupa iz Goražda.⁹⁸⁾

Osim toga, u Bosni i Hercegovini bili su potpuno ugroženi njemački
privredni interesi u rejonu Prijedora, Banja Luke, Jajca, Zenice, Kaknja,
Breze, Vareša, Sarajeva, Tuzle, Doboja i drugih mjesta. To je mnogo
zabrinulo njemačkog generala Horstenaua i komandanta 718. divizije.^{98a)}
jer gotovo ni jedna kompozicija željezne rudače, uglja, drveta, duvan-
skih proizvoda i drugih artikala, potrebnih njemačkoj ratnoj privredi,
nije izlazila iz Bosne. Trebalo je naći izlaz iz takvog stanja

Zbog takve situacije komandant Jugoistoka pristao je da se zatraži
pomoć od Italijana, koji su prihvatili ponudu i bez borbe zaposjeli Više-
grad, Međedu i Ustipraču i na taj način proširili zonu svog uticaja,
pomjerivši granicu demarkacione linije na sjever.⁹⁹⁾

Vishaupt je to prokomentarisao »kao gubitak prestiža za njemačku
oružanu silu, koji se, možda, mogao izbjeći, ako nam je uopšte do
održavanja ovog stava stalo, a što se ubuduće ne bi trebalo ponoviti.«¹⁰⁰⁾

Svemu ovome treba dodati veliko nezadovoljstvo ustaške NDH koje
je, zbog postupaka Italijana u reokupiranoj drugoj i trećoj zoni — i
tolerantnosti i popuštanja prema srpskom življu i ustanicima protiv
kojih nisu preduzimali veće akcije — postojalo odranije, a sada je bilo
još veće, jer su u nadiranju Italijana vidjeli opasnost da ne dođu do
rijeke Save i na taj način znatno umanje teritoriju NDH. Pavelić je
italijanskom generalu u Zagrebu, Oksiliju, u najoštrijoj mjeri lično pri-
govorio na ponašanje Italijana prema »pobunjenicima« u drugoj i trećoj
zoni,¹⁰¹⁾ dok je general Horstenau 21. novembra 1941. o odnosu s Italija-
nima napisao komandantu Jugoistoka, pored ostalog, i ovo:

»Prirodno je dužnost njemačkog zastupstva neovisno od propagand-
nih okvira da podupiremo što više ovu mršavo podzidanu hrvatsku vladu,
pri čemu se, svakako, nalazimo u nekoj prečutnoj suprotnosti sa
našim italijanskim saveznikom, koji ne pokazuje nikakav interes za to
da se pojača položaj ne mnogo uglednog režima... Italijansko pitanje

⁹⁶⁾ A. V. I. I., k. 61a, br. reg. 9/6-1.

⁹⁷⁾ Laksa je bio specijalni Pavelićev opunomoćenik za gušenje ustanka u BiH.

⁹⁸⁾ Vishaupt, str. 80.

^{98a)} Evo šta je Horstenau, prema Vishauptu, pisao komandantu Jugoistoka o
situaciji u Bosni u to vrijeme:

»Četnički pokret (tako su Nijemci nazivali ustanike, — op. R. B.) proteže se
sada na ceo prostor između Save i... demarkacione linije. Od sredine oktobra oko
naših trupa u Banjoj Luci i Sarajevu ustanici samo obleću. Stanje naših bataljona
Landesshützen na pruzi Bosne kao i na istočnoj pruzi (pruga Sarajevo—Višegrad —
op. R. B.) postalo je vrlo kritično...« (Vishaupt, str. 80—81.).

⁹⁹⁾ Vishaupt, str. 80.

¹⁰⁰⁾ Vishaupt, str. 80.

¹⁰¹⁾ Vishaupt, str. 85.

u hrvatskom prostoru zadržalo je svoj dosadašnji izgled. Jaka ekspanzionistička težnja, odlučno neprijateljstvo protivu hrvatske nezavisnosti, najjača ljubomora prema njemačkom uplivu...¹⁰²⁾

Napori ustaške NDH na očuvanju stečenog suvereniteta

Daljnijim rasplamsavanjem ustanka koji je, pored ostalog, paralisao gotovo cijeli saobraćaj u Bosni i Hercegovini, o čemu ustaška štampa gotovo ništa nije obavještavala, (glasovi o tome stizali u Zagreb na razne načine — izvještaji domobranskih jedinica sa ratišta, putem ranjenih vojnika u bolnicama, izbjeglica itd.), unijelo je veliki nemir kod odgovornih funkcionera NDH i prouzrokovalo razne komentare. Ti komentari nisu mimoišli ni njemačkog generala Horstenaua, koji je o tome obavijestio komandanta Jugoistoka da se u izvjesnim krugovima NDH čuju mišljenja da bi bolje bilo da se potpuna odgovornost za cijelu NDH prepusti Italijanima.¹⁰³⁾ Horstenau je dalje naveo da je čak i Pavelić »o čijem prijateljstvu prema Njemačkoj niko nema prava da sumnja, izjavio, da bi za NDH bile lakše, kada bi se manje držala Musolinija kao jemca Osovinske politike, nego njega kao protivnika (naše) unutrašnje politike.«¹⁰⁴⁾

Pavelić i njegovi istomišljenici gledali su, naime, u reokupaciji druge i treće zone ekspanzionističke namjere na cijelo područje NDH. Za to su imali mnogo razloga gledajući svakodnevne izvještaje svojih ustaško-domobranskih komandanata.¹⁰⁵⁾

Iz jednog dokumenta ministarstva domobranstva koji je upućen ministarstvu vanjskih poslova NDH najbolje se mogu vidjeti napori NDH da Italijani napuste drugu i treću zonu.

Između ostalog, tu je rečeno:

»... 5. tražiti od italijanske vlasti da se povuku sa cjelokupne okupirane teritorije italijanske trupe zbog toga što:

— pasivnost okupiranog područja ne može prehraniti ni domaći živalj, a još manje italijanske vojnike;

— za proljetnu ofanzivu na ruskom frontu NDH namjerava povući što više godišta u vojsku na ruski front... pa kako neće imati ko da ovu zemlju obradi, to bi radi ishrane sva italijanska vojska trebala da se povuče sa okupirane teritorije NDH;

— radi autoriteta i prestiža NDH, jer okupaciju jednog dijela naše države američke i engleske radiopostaje iskorišćuju u svakoj prilici na štetu suvereniteta naše države... pozivajući na okup sve narode u Jugoslaviji, samo da bi u hrvatskom narodu stvorili što veću zabunu i nezadovoljstvo...¹⁰⁶⁾

¹⁰²⁾ Vishaupt, str. 84—85.

¹⁰³⁾ Bili su to oni krugovi koji su se razočarali unutrašnjim zbivanjima u NDH (progon Srba, opšta nesigurnost zbog proširenja ustanka, četnička odmazda itd.) a još su uvijek čuvali svoje pozicije i vjerovali u pobjedu sila Osovine.

¹⁰⁴⁾ Vishaupt, str. 85.

¹⁰⁵⁾ A. V. I. I., k. 233, br. reg. 18/2-3; 29/2-4; 28/2-6; 41/2-16, k. 234, br. reg. 36/1-2; 41/2-2 i dr.

¹⁰⁶⁾ A. V. I. I., k. 233, br. reg. 28/2-4-6.

U takvoj atmosferi došlo je 15. i 16. novembra 1941. na Rijeci do prvih razgovora između Italije i NDH povodom reokupacije druge i treće zone.^{106a)}

U toku razgovora postignut je i sporazum, čije su odredbe oblikovane u vidu zapisnika koji je vodio zamjenik ministra vanjskih poslova NDH dr Vrančić. O svim spornim pitanjima, sudeći po zapisniku, postignuta je saglasnost koja je izražena u devet tačaka.¹⁰⁷⁾ Ali, u praksi do kraja 1941. godine taj sporazum nije stupio na snagu niti je imao nekog dještva na njemačko-italijanske suprotnosti, pa se na tome nije potrebno duže zadržavati.

Sigurno je da se Nijemci zbog NDH ne bi ni miješali u ustaško-italijanske odnose — oni su i ranije prepuštali i savjetovali da se oni međusobno dogovore — ali ovog puta su bili prisiljeni da se miješaju iz više razloga. Prvo, opšta njihova situacija na istočnom frontu nije bila povoljna. Drugo, situacija u Jugoslaviji bila je takođe teška, naročito u Bosni, gdje su njihovi interesi bili veoma ugroženi. Naime, i tokom decembra osjećala se u Bosni pojačana aktivnost partizanskih jedinica koju još uvijek nisu mogle da uguše ustaško-domobranske i njemačke snage. Osim toga, otkrivanje partizanskog aerodroma na Romaniji, uspjesi partizana u Hercegovini, a i ulazak četnika u Foču i Goražde, — izazvalo je kod hrvatskog domobranstva ozbiljnu sumnju da »stvaranje balkanskog protivosovinskog fronta... nije više samo pretpostavka, nego STVARNOST«. ¹⁰⁸⁾

Štab domobranstva došao je do zaključka da Nijemci, ukoliko žele popraviti svoj položaj u zoni koja im pripada, »moraju uspostaviti jače posade, a Talijani svoju politiku sasvim izmijeniti u smislu... uske saradnje s nama...«. ¹⁰⁹⁾

Nijemci su relativno dugo razmišljali o tim zapažanjima štaba Hrvatskog domobranstva i zaključili da treba preduzeti energičnije mjere. Tako su se, htjeli ili ne, ponovo umiješali u italijansko-ustaške odnose.

Nijemci su sve do druge polovine decembra bili daleko od pomisli da u istočnoj Bosni treba preduzeti ozbiljniju operaciju. Poraz pod Moskvom (početkom decembra, — op. R. B.), naprotiv, prisilio je OKW da 16. decembra naredi komandantu Jugoistoka da se njemačke snage

^{106a)} U razgovorima s italijanske strane učestvovali su: državni ministar grof Volpi, glavar štaba (načelnik — op. R. B.) druge armije general De Blazio, italijanski general u Zagrebu Oksilio, poslanik Kazertano, prefekt Teste, ministar grof Pjetromarki i dr., a sa strane NDH: dr Mladen Lorković, ministar vanjskih poslova, dr Andrija Artuković, ministar unutrašnjih poslova, ministar finansija dr Vladimir Košak, državni tajnik za javne radove ing. Bulić i zamjenik ministra vanjskih poslova dr Vjekoslav Vrančić. Glavnu riječ vodili su ministar Lorković i grof Pjetromarki. Stavovi NDH bili su prejudicirani u riječima ministra Lorkovića: »... nemoćuće je da u ustaškoj državi, vodenoj po ustaškim načelima, ustaše ne mogu u jednom dijelu nositi niti ustašku odoru, niti vršiti ustašku i hrvatsku promičbu u vrijeme, kad je najvažnija komunistička promičba i kada se nastoji tu promičbu proširiti među Hrvatima, a da mi to ne možemo spriječavati...«. A. V. I. I., k. 233, br. reg. 47/2-12.

¹⁰⁷⁾ A. V. I. I., k. 233, br. reg. 47/2-12.

¹⁰⁸⁾ A. Donlagić — M. Leković: *Njemačka ofanziva na istočnu Bosnu, januar—februar 1942. g.*, Beograd 1962, str. 42—43.

¹⁰⁹⁾ Isto, str. 43; A. V. I. I., k. 61a, br. reg. 45/17.

sa Balkana oslobode za istočni front, a ako treba, da ih italijanska Druga armija smijeni na području NDH.¹¹⁰⁾

Italijanima je ovo konveniralo i objeručke su takvu ponudu prihvatili. Ali Hitlerovo naređenje nije bilo izvršeno iz više razloga. Prvo, načelnik štaba njemačkog generala u Zagrebu nije vjerovao u sposobnost Druge italijanske armije da će moći ugušiti ustanak u Bosni, pa je predložio komandantu Jugoistoka da 718. divizija i dalje ostane na teritoriji NDH. Njegovu sugestiju prihvatio je i sam komandant Jugoistoka general Ler, jer je i on smatrao da je potrebno da njemačke snage i dalje ostanu u Srbiji i NDH, kako zbog osiguranja industrijskih i rudarskih rejona, tako i zbog gušenja samog ustanka. Drugo, ministar vojske NDH — vojskovođa Slavko Kvaternik, molio je njemačkog generala u Zagrebu da se početkom 1942. godine povede velika akcija »čišćenja« u istočnoj Bosni zajedničkim snagama uz učešće i italijanske Druge armije. Na osnovu svega toga Hitler je sâm oko 24. decembra promijenio svoju odluku u tom smislu.¹¹¹⁾ To je bio prvi slučaj u 1941. godini da je Hitler zbog situacije u Jugoslaviji, odnosno u Bosni i Hercegovini, bio prisiljen da revidira svoju odluku.

Tako su Nijemci još jednom spriječili da područje cijele NDH uđe u italijansku interesnu sferu, što će njemačko-italijanske suprotnosti u sljedećoj godini još više pooštriti. Sada krajem 1941. godine Italijani su na svom području, još više nego ranije, počeli otvoreno da podržavaju četnike videći u njima oslonac za realizaciju svojih daljnjih ekspanzionističkih ciljeva u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, pri čemu će u takvoj njihovoj politici područje Bosne i Hercegovine biti i dalje u centru pažnje.

Summary

Germano-Italian antagonism about Bosnia and Herzegovina in 1941 comprises two phases: 1. from the establishment of the so-called »Independent State of Croatia« up to the breaking out of the insurrection, and 2. from the breaking out of the insurrection up to the end of the year 1941.

During the first period the antagonism was connected more for the whole Independent State of Croatia, as in that period the problem of its borders had been deliberated. Although »The Provisional Instructions« did not comprehend Bosnia and Herzegovina, but a new creation, including Montenegro in it, was prognosticated, such a creation had never been realized. Namely, the Germans had the main word from the very beginning and did not let the Italians have any stronger influence upon this area. All more important decisions and orders were issued by Germans, while the Italians were left to carry on negotiations with the representatives of the Independent State of Croatia »openly«. In such a situation the Italians became more vigorous in their claims for the Dalmatian Coast and its islands than in

¹¹⁰⁾ Ovo je bilo sadržano u Hitlerovoj direktivi br. 39a, »Hitlers Weisungen für die Kriegführung 1939—1945. Dokumente des Oberkommandos der Wehrmacht«, Herausgegeben von Walther Hubatsch, Frankfurt a/M 1962.

¹¹¹⁾ A. Đonlagić — M. Leković, isto, str. 46—47.

their claims for Bosnia and Herzegovina, believing that, at the end, there would follow the establishment of a personal union between the Kingdom of Italy and the Independent State of Croatia, and in that way the whole Independent State of Croatia would come under their domination. They deceived themselves because immediately after the negotiations which had taken place in Wien Hitler fixed the line of demarcation in that way separating unilaterally the German-Italian interests in the Independent State of Croatia, i. e. he restored the occupation system in the whole area of the Kingdom of Yugoslavia, while the so-called »Independent State of Croatia« got a certain autonomy.

With the negotiations which took place in Ljubljana and the Rome contracts between Earl Chano and Pavelić, i. e. between Mussolini and Pavelić nothing had been changed. Only the Italians got some privileges in their zone of occupation which they divided in the other two parts — so-called the Second and the Third Zone (the First Zone was the area which they had annexed).

The spreading of the insurrection very soon showed all liability of the Ustasis' régime which was mainly maintained owing to German support. The first fiascos of the German and Italian forces in their efforts to suppress the insurrection forced the Germans to make concessions. Their great engagement on the Russian front — owing to which they had left very small number of their military forces in the Independent State of Croatia — and the imperilment of their interests in Bosnia particularly, set them in the situation to allow the Italians to perform the reoccupation of the Second and the Third Zone.

The more the insurrection was blazing up, the more Germans wanted Italians to take part in suppressing it. Eoevere, cinothe reoccupation of the Second and the Third Zone the Italians saw their possibility for spreading their power further on to the north — towards the entire Independent State of Croatia. The way in which they had treated the uprising people, and the colaboration of the Italians with Chetnicks, proved it clearly.

Tey seem to succeed in everything. Hitler's order No. 39a of the 16th December, 1941 was written in the same sense. That order would have been realized at any case, had not the responsible factors from the Reich in the Independent State of Croatia managed to convince the commander of the South-East front that the Second Italian Army was not able to suppress the insurrection. Meanwhile, when the representatives of the Independent State of Croatia suggested that the wholesale oction of »cleaning« should be organized, at the beginning of 1942, in which the Italian units would have to take part too, the Hitler's order was. owing to the situation in Bosnia, changed by which the existing lines of demarcation of the Independent State of Croatia were maintained and the Italian expansion stopped.

For Germans it was not so much decisive to maintain the Independent State of Croatia as a »state«, a member of the Tripartite Pact, as it was to maintain their economic, political and strategic significance in it, and, particularly, to retain Bosnia as their raw material basis which would serve the German war industry. Besides, to leave over this territory to the Italians would for the Germans mean lost of prestige which effect should not have to be neglected.